

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

PƏRVİZ HACI OĞLU RÜSTƏMOV

MÜASİR İDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ
İNNOVASİYALI YANAŞMA (AZƏRBAYCANIN
NEFT-QAZ SƏNAYESİ TİMSALINDA)

Dərs vəsaiti

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 07. 02. 2014-cü il tarixli, 127
saylı əmrinə əsasən ali məktəblər üçün dərs
vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.*

BAKİ-2015

Elmi Əli Məmməd oğlu Abbasov redaktor: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İnformasiya iqtisadiyyatı və texnologiyaları» kafedrasının müdiri, akademik

Rəyçilər: Təbriz Nəsim oğlu Əliyev
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Elmi İnnovasiyalar Mərkəzinin elmi işlər üzrə direktor müavini, iqtisad elmləri doktoru, professor
Müşfiq Cəmil oğlu Atakışiyev
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının «Maşınqayırma sənayesinin iqtisadiyyatı və menecment» kafedrasının müdiri, iqtisad elmləri doktoru, professor
Məmməd Hübət oğlu Məmmədov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Menecment» kafedrasının dosenti, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Nəsimi Yasin oğlu Məhərrəmov
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. «Azneft» İstehsalat Birliyinin «İqtisadi təhlil və proqnozlaşdırma» şöbəsinin rəisi

Rüstəmov P.H. Müasir idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma (Azərbaycanın neft-qaz sənayesi təmsalında). Dərs vəsaiti. Bakı:

Dərs vəsaitində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin idarəetmə sisteminin nəzəri-metodoloji əsasları, mahiyyəti, strukturu və mənbələri innovasiyalı yanaşma baxımından təhlil edilmişdir. Kitab 9 fəsildən ibarətdir və elmi araşdırmalar, tədqiqatlar, analiz və sintez prosesləri 21 paragrafda verilmişdir.

Dərs vəsaitində neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində mövcud vəziyyətin təhlili, onun texniki-iqtisadi dummunun innovasiya prinsipləri əsasında qiymətləndirilməsi və bu sahədə müasir idarəetmə strukturunun təşkil edilməsi mexanizmi araşdırılmışdır. Kitabda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən aspektlərdən biri də Azərbaycanın müasir neft-qaz strategiyası, neft gəlirlərinin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və neft-qaz sənayesinin ətraf mühitə mənfi təsirinə məhdudlaşdırılmasında innovasiyalı yanaşmadan istifadə edilməsi istiqamətlərinin tədqiqi edilmişdir.

Dərs vəsaiti iqtisad^ yönüplü ali , məktəb ;tə;əb;ələri, bakalavrları, magistrantları, doktorantları mçəri, eləcə də neft-qaz sənayesinin idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislər və elmi işçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Rüstəmov P.H. - 2015 © İqtisad Universiteti - 2015

MUNDƏRICAT

GİRİŞ	6
I FƏSİL. İNNOVASIYALI İDARƏETMƏ MEXANİZMİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	8
1.1. İnnovasiya menecmentinə nəzəri yanaşmalar.....	9
1.2. Müasir idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşmanın yeri və rolu.....	12
II FƏSİL. NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN İNNOVA- SİYALI YANAŞMA ƏSASINDA TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI	17
2.1. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı yanaşma əsasında inkişaf mərhələləri	17
2.2. Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində neft-qaz sənayesinə innovasiyalı yanaşma mexanizmi.....	26
III FƏSİL. NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN İNNOVASIYALI İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ XARİCİ TƏCRÜBƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ	30
3.1. Yanacaq-enerji resurslarının innovasiyalı idarə edilməsində beynəlxalq təcrübənin yeri və rolu	30
3.2. Azərbaycan Respublikasında alternativ enerji resurslarından istifadənin səciyyəvi cəhətləri.....	36
3.3. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi məsələləri	38
IV FƏSİL. NEFT-QAZ SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ İNNOVASIYA PROSESLƏRİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ	41
4.1. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı inkişafının təmin edilməsində insan resurslarının yeri və rolu	41
4.2. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı inkişafının təmin	

edilməsində infraqazın modernləşməsi məsələləri ...	50
4.3. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarəetmə sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətləri.....	52
V FƏSİL. NEFT-QAZ SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ SOSIAL-İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN İNNOVASİYALITƏHLİLİ.....	56
5.1. Neft-qaz sənayesinin texniki-iqtisadi durumunun innovasiya prinsipləri əsasında qiymətləndirilməsi.....	56
5.2. Neft-qaz sənayesində innovasiya layihələrin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	75
VI FƏSİL. AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ MÜASİR İDARƏETMƏ STRUKTURUNUN TƏŞKİL EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	84
6.1. Neft-qaz sənayesində müasir idarəetmə strukturunun təşkil edilməsi mexanizmi	84
6.2. Neft-qaz sənayesində müasir idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	93
VII FƏSİL. AZƏRBAYCANIN NEFT STRATEGİYASINA İNNOVASİYALI YANAŞMA	100
7.1. Azərbaycanda neft strategiyasının mahiyyəti və məzmunu	100
7.2. Azərbaycanın neft strategiyası-innovasiyah yanaşmanın konseptual əsası kimi.....	106
VIII FƏSİL. AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ GƏLİRLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNƏ İNNOVASİYALI YANAŞMA MEXANİZMİ.....	122
8.1. Neft-qaz gəlirlərində innovasiyalı idarəetmə sisteminin əhəmiyyəti	122
8.2. Neft-qaz gəlirlərinin innovasiyalı idarə edilməsində	

beynəlxalq təcrübənin yeri və rolu.....	131
8.3. Neft-qaz gəlirlərinin idarə olunması strategiyası....	135

**IX FƏSİL. NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN ƏTRAF
MÜHİTİNƏ İNNOVASIYALI YANAŞMANIN
PERSPEKTİV**

İSTİQAMƏTLƏRİ	140
9.1. Neft-qaz sənayesinin eko-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	140
9.2. Neft-qaz sənayesinin ətraf mühitə mənfi təsirinin məhdudlaşdırılmasında innovasiyalı yanaşmadan istifadə edilməsi istiqamətləri	147
ƏDƏBİYYAT.....	155
PE3IOME	166
SUMMARY.....	167

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının suveren dövlət kimi təşəkkül tapması neft-qaz sənaye müəssisələrinin idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma məsələlərinin inkişaf etdirilməsində dönüş nöqtəsinə çevrildi. Belə ki, 1994-cü ilin 20 sentyabrında tarixə «Əsrin müqaviləsi» kimi daxil olan «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının dərinlikdə yerləşən karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi üzrə Hasilatdan Pay Bölgüsü sazişi XX əsrin ən iri neft müqavilələrindən biridir. Keçən əsrin 70-80- ci illərində kəşf olunan, lakin işlənməsi müvəqqəti rentabelsiz hesab edilən nəhəng karbohidrogen ehtiyatlarına dünyanın aparıcı neft şirkətlərini cəlb edərək, hal-hazırda artmaqda olan müvafiq beynəlxalq neft-qaz müqavilələrinin sayı uzun bir siyahını özündə əks etdirir. Bu müqavilələrin reallaşdırılması üçün Azərbaycan iqtisadiyyatına milyardlarla dollar investisiya qoyulmuşdur.

Neft-qaz sənayesinin idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma məsələlərinin yeni reallıqlar baxımından qiymətləndirilməsi, neft-qaz sənaye sahələrində xarici təcrübənin səmərəli istifadəsinin tətbiq edilməsi, yeni neft strategiyasına konseptual yanaşılması, müasir texniki-iqtisadi durumunun idarəetmə prinsipləri əsasında qiymətləndirilməsi, bu sahənin struktur və infrastrukturunun modernləşdirilməsi, neft-qaz gəlirlərinin səmərəli idarəetmə mexanizmi, ətraf mühitin mühafizəsinə mənfi təsir sferasının məhdudlaşdırılmasında menecment texnologiyalarının tətbiq edilməsi və onun inkişafının stimullaşdırılmasının perspektiv istiqamətləri elmi-tədqiqat işinin ana xəttini təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, neft-qaz sənaye sahələrində mövcud vəziyyət ölkə iqtisadiyyatına, onun dinamik inkişafına əsaslı təsir göstərməkdədir. Belə ki, respublika iqtisadiyyatının texniki- iqtisadi inkişaf göstəricisi neft-qaz sənaye sahələri ilə qırılmaz olaraq bağlıdır. Azərbaycanın elmi-texniki, istehsal potensialının dinamik tərəqqisini hal-hazırda neft-qaz sənaye sahələri olmadan təsəvvür

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, milli və sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində neft-qaz sənayesi sahələrinin bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulmasını, onun dirçəlişinin, davamlı inkişafının təmin edilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Buna görə də, kitabda bazar iqtisadiyyatı şəraitində neft-qaz sənayesinin idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşma məsələləri ön plana çəkilir.

Dərs vəsaiti müxtəlif nəzəri və praktiki məsələlərlə zəngin olduğuna görə çox maraqlı və oxunaqlıdır, lakin nöqsansız da deyildir. Müəllif dərs vəsaitilə əlaqədar ona ünvanlanacaq hər hansı arzu, rəy və təklifə görə hər bir oxucuya əvvəlcədən öz minnətdarlığını bildirir.

NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İnnovasiya menecmentinə nəzəri yanaşmalar

Məlum olduğu kimi, elmi-texniki tərəqqinin inkişaf səviyyəsi hal-hazırda neft-qaz sənayesində tətbiq olunan texnika və texnologiyaların sıradan çıxmasını sürətləndirərək, onların daha mükəmməl və müasir standartlara cavab verən yeni modellərinin meydana gəlməsinə şərait yaradır.

Bu baxımdan, neft-qaz sənayesində innovasiyali idarəetmə-strateji idarəetmənin vacib istiqamətlərindən biri olmaqla o, müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, neft- qaz sənaye sahələrində innovasiyali idarəetmənin əsas məqsədi elmi-texniki tərəqqinin inkişafı sahəsində istehsal fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və bu sahədə əldə edilən uğurları həyata keçiməkdən ibarətdir. Bu da əsas etibarilə aşağıda qeyd olunmuş sahələrdə öz tətbiqini tapmaqdadır:

- fiziki, mənəvi cəhətdən köhnəlmiş texniki avadanlıq və qurğuların istehsaldan çıxarılması;
- innovasiya qaydasında yaradılması, yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yeni məhsulların işlənməsi və istehsal olunması;
- istehsal olunan məhsulların modernləşdirilməsi;
- neft-qaz sənaye sahələrinin ənənəvi məhsulları istehsalının daha da təkmilləşdirilməsi;
- yeni növ məhsul istehsalı üçün materiallar, resurslar kon-yunkturunun seçilməsi;
- yeni məhsul növü üçün patentin, lisenziyanın alınması;
- yeni növ məhsul üzrə xərclərin, istehsal həcmının, satış qiymətlərinin kompleks təhlil edilməsi;

- neft-qaz sənaye sahələrində innovasiyalı idarəetməyə investisiya layihəsi və bazar perspektivi baxımından yanaşılması və s.

«İnnovasiya» anlayışı ilk dəfə XIX əsrdə mədəniyyətşünaslıq üzrə elmi tədqiqatlarda verilmişdir. Bu bir mədəniyyətin bir sıra elementlərinin digər mədəniyyətlərə daxil olmasını ifadə edirdi. Belə ki, buraya, sadəcə olaraq Avropa mədəniyyətinə Afrika və Asiya ölkələri ənənələrinin inteqrasiya olunması nəzərdə tutulurdu ki, bu da yalnız XX əsrin başlanğıcında adət etdiyimiz texniki innovasiyaların öyrənilməsinə başlanılmışdır.[^]

Belə ki, aparılan elmi araşdırmalar və texnoloji inkişaf bir proses kimi fundamental tədqiqatlardan tutmuş yeni texnikanın ümumdövlət və ümumdünya miqyasında mənimsənilməsinə qədər olan dövrü əhatə edir. Belə ki, texnoloji inkişaf sosial-iqtisadi inkişafın çox mühüm amili olmaqla Azərbaycanın və Qərbi ədəbiyyatında daha çox innovasiya prosesi anlayışı ilə əlaqələndirilir.

Bu baxımdan, bir çox alimlərin fikrincə, innovasiya öz mahiyyətinə görə cəmiyyətdə, elmdə, texnikada, iqtisadiyyatda, işgüzar münasibətlərdə və idarəetmədə baş verən yenilikləri özündə birləşdirən mürəkkəb bir prosesdir ki, bu da yeniliklə bağlı ideyanın yaradılmasından başlamış onun istehsalçıların satışına qədər bütün kompleks münasibətləri, yeni istehsalı, mübadiləni, istehlakı əhatə edir.

Digər iqtisadçı alimlərin fikirlərinə görə isə innovasiya yalnız yeni məhsulda özünü büruzə verir. Yalnız istehlakçının yeniliyinə olan tələbatını ödəmək üçün yaranan məhsul yenilik əldə olunması üçün müxtəlif sosial, iqtisadi və texnoloji proseslərə müraciət edir.[^]

Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin olaraq müasir innovasiya prosesləri haqqındakonsepsiya Avstriya mənşəli Amerika iqtisadçısı Jozef Şumpeterin (1883-1950) 1911-ci ildə nəşr olunmuş

Кокурин Д. И. Инновационная деятельность. М.: Экзамен, 2001.- С. 11.

^ Abasova S. H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarə edilməsi. Bakı: Azərneşr, 2008.- S. 6.

«iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi» adlı fundamental əsərində irəli sürülmüşdür. O, innovasiyaya elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi kimi baxır və göstərir ki, istehsal funksiyası yığıma təsir edən faktorların dəyişməsi uçuğu ilə məhsulun kəmiyyətinin dəyişməsinə göstərir.[^]

Y.Şumpeter bu əsərdə təsərrüfat fəaliyyətinin iki əsas cəhətini tədqiq etmişdir:

- gündəlik dövriyyə;
- iqtisadi inkişaf.

Y.Şumpeter iqtisadiyyatın dinamik inkişafının aparıcı qüvvəsinə- sahibkarlara hər hansı kapitalisti və müəssisə sahibini deyil, yalnız onlardan yenilikçi olanları aid edirdi. Müəssisə rəhbəri məhsuldar qüvvələri mənfəət gətirən sabit istehsaldan ayıraraq gələcək nəticəsi müəmmalı və yalnız ona aydın olan yeni bir layihənin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirir. Belə ki, müəssisə rəhbərinin fəaliyyəti iqtisadiyyatı statik optimumdan uzaqlaşdırır. O, istehsal amillərini ənənəvi istehsaldan ayıraraq yeni üsulla istehsala tətbiq edir. Beləliklə, Y.Şumpeter bu fəaliyyəti istehsal amillərinin yeni kombinasiyası adlandıraraq onların beş mümkün növünü göstərmişdir:[^]

- 1 .Yeni əmtənin və ya xidmətin yaradılması;
- 2.Yeni istehsal metodunun yaradılması;
- 3.Yeni satış bazarının tapılması;
- 4.Yeni xammal mənbəyinin və ya növünün istifadə edilməsi;
- 5.Müəssisənin fəaliyyətinin yeni təşkil prinsiplərinin tətbiq edilməsi.

O, öz tədqiqatlarında işgüzar tsikllərin səbəbini innovasiyalarda görürdü. Bu tenninlə o, fikrimizcə, sadəcə olaraq texniki irəliləyişləri, kəşfləri nəzərdə tutmurdu. Bu söz altında o, yeni

Шумпетер Й. Теория эконополитического развития. М.: Прогресс, 1982.-С. 185.

^Musayev B. P., Seyfullayev I. Z. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Çarşıoğlu, 2000.- S. 12-15.

istehsal metodlarını, biznesin təşkilinin yeni metodlarını, yeni xammal növlərini və s. nəzərdə tuturdu. Başqa sözlə, Şumpeter iqtisadi konyunktura təsir göstərə biləcək hər bir yeniliyi işgüzar tsiklin potensial mənbəyi kimi qiymətləndirirdi. Əslində, Şumpeterin nəzəriyyəsinin işgüzar tsikli şəkil 1.1-də öz əksini tapmışdır: ^

j İqtisadi konyunkturda [dəyişikliklərə gətirə biləcək hər hansı I		İstehsal amillərinin konfiqurasiyalarda dəyişiklik. Jənn baş veyməsi		işgüzar tsikl

Şəkil 1.1. İnnovasiyah idarəetmədə işgüzar tsikl

Digər tərəfdən, dünya iqtisadi ədəbiyyatlarında «innovasiya» potensial elmi-texniki tərəqqinin yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, yeni məhsul və texnologiyalarda öz əksini tapması kimi şərh olunur. Müxtəlif alimlər öz əsərlərində «innovasiya» anlayışını tədqiqat obyektinə və predmetlərindən asılı olaraq təhlil etmişdir. Belə ki, Y.P.Morozov, geniş mənada innovasiya dedikdə, yeni məhsullar, istehsal, maliyyə, kommertiya və s. xarakterli sosial- iqtisadi və təşkilati-texniki qərarlar şəklində yeniliklərdən mənfəətli, yeni səmərəli istifadəni nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, A.İ.Priqojin hesab edir ki, yeniliklər texnika və texnologiyanın inkişafı, onların yaranması, mənimsənilməsi və digər obyektlərə diffuziyanın idarə edilməsi şəklində düşür. Bəzi tədqiqatçı alimlər innovasiya haqqında aşağıdakı fonnada fikirlərini ifadə etmişlər: ^

- İnnovasiya-ixtiranın və ya ideyanın iqtisadi məzmun aldığı prosesdir (B.Tviss);

^ Sadıqzadə E. İqtisadiyyatın tsiklik inkişafı. Bakı: Sabah, 2001.- S. 68-69.

' Şahbazov K. A., Məmmədov M. H., Həsənov H. S. Menecment. Bakı: Təhsil EİM, 2005.- S. 791-792.

-İnnovasiya-bazarda yeni təkmilləşdirilmiş istehsal proseslərinin və avadanlıqların meydana gəlməsinə gətirib çıxaran texniki, istehsal və kommertiya tədbirləri toplusudur (F.Niksori);

-İnnovasiya- etə bir ictimai-texniki-iqtisadi prosesdir ki, onun vasitəsilə ideya və ixtirələrdən öz xüsusiyyətlərinə görə daha yaxşı məmulatlar və texnologiya yaradılmasına gətirib çıxarır. İnnovasiyanın iqtisadi faydaya, mənfəətə istiqamətləndiyi halda, onun bazara çıxarılması isə əlavə məhsul əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər (B.Sonto) və s.

Göründüyü kimi, innovasiyanın dərk edilməsinə müxtəlif yanaşmaların təhlili belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, innovasiyanın məxsusi məzmunu dəyişikliklərdən ibarətdir və innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin əsas funksiyası isə dəyişiklikləri optimal idarə etməkdən ibarətdir.

1.2. Müasir idarəetmə sistemində innovasiyalı yanaşmanın yeri və rolu

Müasir dövrdə innovasiya proseslərinin işlənilib hazırlanması, mənimsənilməsi və tətbiqi mexanizmi mürəkkəbdir, uzunmüddətli vaxt və külli miqdarda sərmayə qoyuluşu tələb edir. Bu baxımdan, müasir bazar münasibətləri şəraitində neft-qaz sənaye müəssisələrinin dayanıqlı inkişafının həlledici şərti, bu və ya digər investisiya layihəsinə əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyidir. Layihələrin investisiyalaşdırılması haqqında sənaye müəssisələrinin qəbul etdiyi qərar onun məqsədi ilə bağlıdır.

Bizcə, kiçik və orta layihələrin realizə olunması üçün investisiya mənbələri adətən, müəssisənin əsas kapitalından amortizasiya ayırmaları hesab olunduğu halda, böyük layihələr dövlət və ayrı-ayrı şirkətlər səviyyəsində həll olunur. Belə layihələr üçün ölkəmizin bu gün xarici investisiyalara böyük ehtiyacı vardır. Bu baxımdan, İ.A.Aslanzadənin «İnnovasiyanın idarəedilməsi» adlı əsərində bazar münasibətləri şəraitində investisiya layihələrini təşkil edərək, mənfəət normasını fərqləndirməklə əsaslı vəsait

qoyuluşunu siniflərə ayırmışdır ki, bu da öz geniş əksini cədvəl 1.1-də tapmışdır.®

Cədvəl 1.1

İnvestisiya layihələrinin təsnifatı

Sıra №-si	Əsas vəsait qoyuluşunun növü	Minimal mənfəət norması, %-lə
I	II	III
1.	İstehsalın etibarlılığını və texniki təhlükəsizliyini yüksəltmək məqsədilə həyata keçirilən, ətraf mühitin yeni qanunvericilik aktlarına və dövlət tənzimlənməsi prinsiplərindən doğan ətraf mühitin yaxşılaşdırılması məqsədilə məcburi əsaslı qoyuluş	Mənfəət normasına olan tələblər yoxdur
2.	Bazarda mövqeyini qorumaq məqsədilə əsaslı qoyuluş istehsalın stabil səviyyəsini saxlamaq üçün	6
3.	Əsas istehsal fondlarının yeniləşdirilməsinə vəsait qoyuluşu (fəsiləsiz fəaliyyəti saxlamaq üçün)	12
4.	Cari xərclərə qənaət məqsədilə qoyuluş (xərcləri azaltmaq məqsədilə)	15
5.	Gəliri yüksəltmək məqsədilə qoyuluş (fəaliyyəti genişləndirmək-istehsal gücünü artırmaq məqsədilə)	20
6.	Riskli əsaslı qoyuluş (yeni tikinti, yeni məhsul, yeni texnologiyanın tətbiqi məqsədilə)	25

İnvestisiya olmadan heç bir yenilik və innovasiya fəaliyyəti mümkün deyildir. Belə ki, bu proses yeni məhsulun istehsalı, satışı, onun istehlakçılara çatdırılmasına qədər bütün mərhələlərində vəsait qoyuluşunu əhatə edir. Bu baxımdan, investisiya fəaliyyəti bu vəsaitdən istifadədən sahibkarların müvəqqəti imtina etməsini və riskləri həvəsləndirmək üçün kifayət edəcək mənfəət əldə ediləcəyi şəraitdə uzunmüddətli kapital qojuuluşlarını özündə əks etdirir. Burada söhbət real istehsal güclərinin yaradılması, muzzdlu işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi, istehsal prosesinin və

Vslanzadə İ.A. İnnovasiyanın idarə edilməsi. Bakı: Çəşioğlu, 1998.- S. 81- 82.

məhsul satışının təşkili ilə bağlı olan sənaye müəssisələrinin investisiyalaşdırılmasından gedir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniliklərin investisiya haqqında qərarların əsasını biznesin taktikası və strukturlarının seçilməsi təşkil edir. Bu da aşağıda qeyd olunmuş mərhələlərdə, şəkil 1.2-də öz geniş əksini tapmışdır.^

Şəkil 1.2. İnnovasiya sahibkarlığının strategiyasının əsaslandırılması

İnnovasiyaların idarəetmə sisteminə tətbiqi, nəzərdə tutulan neft-qaz sənaye sahələrinin maliyyə vəziyyətinin təhlili investisiya prosesində olduqca vacibdir. Buna görə də, neft-qaz sənaye sahələrinin rəhbərliyi investisiya prosesində bir sıra şərtləri nəzərə almalıdır:

- innovasiyaların obyektinə üzrə risklərin və vəsaitin mənbəyinin müəyyənləşdirilməsini;
- investisiyanın tipinin və reallaşdırılmasının təşkili formalarının seçməsi;

® Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bski: İqtisad Universiteti, 1998.- S. 80-81.

- investisiyanın qorunmasını və s.

Məlum olduğu kimi, yeni bazar münasibətlərinə keçid informasiya texnologiyaları sisteminin yaradılmasını, formalaşmasını və inkişafını tələb edir. Bu, bir tərəfdən informasiyaların bazar sistemində uyğunlaşdırılması, digər tərəfdən isə riyazi-statistik və proqnoz-analitik hesablamaları aparılması ilə əkizdir. Bu baxımdan, innovasiyalı idarəetmənin sürətləndirilməsi və iqtisadiyyatda intensiv inkişaf yoluna keçid tələbinin ödənilməsi üçün elmi və elmi-texniki tədqiqat sahələri arasındakı keyfiyyət fərqi nəzərə alınmalıdır. Belə bir mərkəz aşağıda qeyd olunmuş funksiyaları icra etməlidir:®

1. Respublika iqtisadiyyatının qoyduğu konkret elmi- texniki tələblərin öyrənilməsidir. Bunun üçün yerlərdə mühəndis- texniki işçilərin və fəhlələrin rəyləri, təklifləri, şikayətləri, çətinlikləri və s. nəzərə alınmalı və bununla yanaşı, Elmi-Texniki Mərkəzin təşkil etdiyi mütəxəssislərdən ibarət qruplar tərəfindən yoxlamalar aparılmalıdır.

2. İqtisadiyyatın elmi-texniki tələblərinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirildikdən sonra, ilk növbədə, məhz həmin istiqamətlərə dair elmi və elmi-texniki informasiyaların toplanması lazımı gəlir və bu sahədə innovasiya Resurs Mərkəzinin (deməli, həm də belə bir mərkəz yaradılmalıdır) işi Elmi-Texniki Mərkəzin işi ilə əlaqələndirilməlidir.

3. Xarici ölkələrin neft-qaz sahələrində artıq tətbiq olunan və ya tətbiqi planlaşdırılan elmi-texniki təkliflərin, ixtiraların yerli tələblər baxımından yoxlanılması və onların ən vaciblərinin operativ şəkildə təcrübə bazalarında və istehsalı üçün təklif olunmalıdır.

4. Xarici ölkələrdəki elmi-tədqiqatlarda bilavasitə tətbiqi əhəmiyyəti olan nəticələr mətbuatda açıq şəkildə şərh olunmadığından, ixtira və kəşflər patentləşdirildiyindən xarici elmi

Xəlilov S.S. Elmi-texniki tərəqqi və onun sosial-iqtisadi nəticələri. Bakı: Elm, 1996.- S. 193-195.

infnnsiyalann t dqiqln  bir az da uzaqlan baqlamaql, elmi ideyaların, fundamental elmi-nəzəri nəticələrin mümkün t tbiql variantların araqldırmaql, bu sahədə x susı elmi-texniki t dqiqlat iql aparmaql v  buraya Elmi-Texniki Mərkəzdən də mütəxəssislər dəvət etmək zərurəti yaranır. Deməli, Elmi-Texniki Mərkəz bütün dünya elminin yeni nəticələrini elmi-texniki baxımdan nəzərdən keqlirm li v  perspektivli sahələrdə x susı t dqiqlat aparılmalıdır.

Beləliklə, yeni bazar münasibətlərinə keqlid ql raitind  neft-qaz sənaye sahələrində  n müasir istiqamətlərin istehsalının kompleks avtomatlaqldırılması, prinsipcə yeni materialların əldə edilməsi və istehsala t tbiqlini aid etməkdir.

n FƏSİL. NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN İNNOVASIYALI YANAŞMA ƏSASINDA TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI

2.1. Neft-qaz sənayesinin innovasiyah yanaşma əsasında inkişaf mərhələləri

Məlum olduğu kimi, yeni iqtisadi münasibətlərə keçid Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının bütün sahələrində, o cümlədən də, neft-qaz sənayesində iqtisadi-struktur islahatları aparılır, idarəetmə mexanizmi təkmilləşdirilir və bazar münasibətlərinə uyğun yeni təsərrüfatçılıq formaları və infrastruktur yaradılır." Bu baxımdan, respublikamız yeni-bazar münasibətlərinə keçid üçün yetərli maddi və mənəvi imkanlara, təbii, iqtisadi, elmi və insani resurslara malikdir. Fikrimizcə, iqtisadiyyatda radikal islahatların aparılmasına tələb artdıqca yeni bazar mexanizmlərinin, mütərəqqi iqtisadi texnologiyaların tətbiqinin formalaşdırılması əmək potensialından rəasional istifadəsinin məkan-zaman baxımından səfərbər edilməsi, ciddi nəzarətə götürülməsi zəruridir. Hal-hazırda bu sərvətlərdən daha səmərəli istifadə ümumi milli inkışaf strategiyasının ən mühüm prioritetlərindən birini təşkil edir. '^

Qeyd etməliyik ki, neft Azərbaycanın ən qiymətli təbii sərvətlərindən biridir. Müasir dövrdə neft heç bir xammalla əvəz edilməyən təbii sərvət olaraq qalır və yeni enerji mənbələrindən istifadə edilməsi mümkün olana qədər bəşəriyyət hələ uzun müddət neftdən istifadə etməli olacaqdır. Bu baxımdan, neftin tarixini, onun mənşəyini, əmələ gəlməsini və xalq təsərrüfatında rolunu və tətbiqi sahələrini bilmək lazımdır. '^

" Abdullayev Z.S. Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: 2002.-S. 40.

Hacıadə E.M. Neft-qazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkışaf modeli. Bakı: Elm, 2002.-S. 9-10.

Mahmudov C.M. Bakı nefti, neft milyonçuları vəT\öt3ei-qafdaşları.^aki-Nurlan, 2006.- S. 29.

Neftə ilk adı midiyalılar vermişdir. Onlar torpağın altından çıxan bu yanan maddəni «Nafata», yəni sızan, süzülən adlandırmışlar. Məlum olduğu kimi, Midiya eramızdan əvvəl IX-XI əsrlərdə indiki Cənubi Azərbaycan və şimali-qərbi İranın ərazilərində yerləşmişdir. Daha sonralar «Nafata» tədricən «Nafat» və nəhayət isə «Neft» sözü ilə əvəz edilmiş və hal-hazırda da həmin adda bir çox dünya xalqlarının dillərində işlədilir."*

Neft-qaz sənayesi neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatını, neft-qaz quyularının qazılmasını, neft və qazın hasilatı və emalını, xam neft, neft məhsullarının və təbii qazın nəqlini əhatə edir. Dünyanın, ən qədim neft rayonlarından olan Abşeron yarımadasında, qeyd olunduğu kimi ta qədimdən neft çıxarılmış və qaz hasil edilmiş, onlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, tarixi adını oddan-alovdan almış Azərbaycan mühüm neft-qaz çıxarılmasının Azərbaycanda qədimdən mövcudluğu haqqında məlumatlar dünya şöhrətli coğrafiyaşünas və səyyahların əsərlərində öz yerini tapmışdır. Ərəb coğrafiyaşünası Əbdül Həsən Məsudi, italyan səyyahı Marko Polo, fransız Jurden Katalini de Severak, alman səyyahı Enqelbert Kemferin və digərlərinin əsərlərində Azərbaycanda hələ orta əsrlərdə neftin mövcudluğu və istismarı haqqında geniş şərhlər vermişdilər. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, 1724-cü ildə Abşeronda neft quyularının xəritəsi tərtib olunmuşdur. Azərbaycanda neft çıxarılmasının uzun tarixi keçmişinin olmasına baxmayaraq, onun hasilatı haqqında statistik məlumatlar XIX əsrin əvvəllərində mövcud olmuşdur. ^

Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin iqtisadi, texniki-texnoloji tərəfdən hasilı, emalı və nəql edilməsinin inkişaf istiqamətləri bir çox alimlər tərəfindən müxtəlif mərhələlərdə şərh edilmişdir. Apardığımız elmi-tədqiqat işində Azərbaycanın neft-

Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsənlifatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 200.3.- S. 24.

Hacızadə E.M. Azərbaycanın quruda neft-qazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. Bakı: Elm, 1998.- S. 6.

qaz sənayesinin aşağıda qeyd olunmuş dörd mühüm mərhələ üzərində inkişaf istiqamətlərini nəzərdən keçirək.[^]

Birinci mərhələ-1872-ci ilə qədər klassik neft tarixi dövrü. Bu dövr XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq intensiv neft hasilatının başlanğıcına qədərki dövrü əhatə edir. Qeyd edildiyi kimi, 1872-ci il icarə sisteminin ləğvi ilə neft sənayesi üçün əlverişli mühit yaradıldı. XIX əsrin ortalarında neftin mexaniki üsulla çıxarılmasına başlanılmışdır. 1844-1847-ci illərdə Xəzər dənizi sahilində Bibiheybətdə dünyada ilk dəfə olaraq mexaniki üsulla neft qulusunun əsası qoyulur. Bu dövrlərdə neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar neft emal, edən istehsalının əsası qoyulan sahələr yarandı. 1861-ci ildə Suraxanıda sahibkar Koloyev məşhur rus kimyaçı alimi D. İ. Mendeleeyevin köməyi və təkidi ilə kerosin istehsal edən ilk zavod inşa etdi. 1863-cü ildə isə bakılı texnik Cavid Məlikovun neft emalı zavodu işə düşdü.

İkinci mərhələ-1872-1920-ci illəri əhatə edən ilkin industrial neft sənayesinin inkişaf dövrü. Bu dövr neft hasilatının sənaye üsulu ilə sürətli inkişafı, infrastrukturaların yaranması, Bakının neft mərkəzi kimi inkişaf etməsi, xarici sahibkar və kapitalistlərin neft sənayesinə irihəcmli sərmayələrin qoyulması ilə səciyyələndir. Həmçinin, bu dövrdə neft Azərbaycanın milli-burjuaziyasının güclü inkişafına səbəb olur və adi adamlar birdən-birə milyonların sahibkarlarına çevrilirlər. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuz Muxtarov, İsabəy Hacınski və sair belə varlananlardan idi.

Bu dövrdə Bakı neftinin kimyəvi tərkibini öyrənməkdə professor A.M.Butlerovun, professor V.V.Makkovkikovun (1837-1904) xüsusi əməyi olmuşdur. Belə ki, o, neftin tərkibində yeni tip karbohidrogen olduğunu müəyyən etmiş və onları naften adlandırmışdır. Qeyri-simmetrik olifinlərə su və hidrogen halogenlərinin birləşməsi qaydasına əsasən aromatik

Hacızadə E.M. Neft-qazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı: Elm, 2002.-S. 54.

karbohidrogenlərin (benzolun, ksilolin) istehsalı üçün Bakıda neft emalı zavodu da fəaliyyətə başlamışdı.

Qeyd edək ki, bu sahədə N.D.Zelinski, A.M.Butlerov, M.B.Xanlarov və digərləri də sambalhd tədqiqat işləri aparmışlar. Professor N.D.Zelinski (1861-1953) naften karbohidrogenlərinin dehidrogenləşməsi reaksiyalarının köməyi ilə aromatik karbohidrogenlərin istehsalının nəzəri əsaslarını müəyyən etmişdir.

Prof A.M.Butlerov (1828-1886) metilenyodidin sintezi əsasında onun törəmələrini almış, fomialdehidi polimerləşdirmiş və nəticədə süni şəkərli maddə almışdır. Onun izomerlik hadisəsinə şərh verməsi sonralar sintetik kauçukun alınmasına (S.V.Lebedev tərəfindən) imkan vermişdir. Həmçinin, prof M.B.Xanlarov (1857-1921) butizolakton və etilbutirolaktonun kimyəvi xassələrini öyrənməklə neft emalı sənayesinin inkişafına öz qiymətli töhfələrini əsirgəməmişdir. Yuxarıda qeyd olunan alimlərin elmi işlərinin nəticəsi olaraq neft sənayesində, o cümlədən neftayırma, neft emalı zavodları Suraxanı və Qaraşəhər məkanına sığmayaraq tezliklə Keşləyə və Ağşəhərə də yol açdı. Sənayenin təmərküzləşməsi və bir çox zavodların rəqabətə tab gətirmədiyini bir şəraitdə (1903-cü ildə) Bakıda 86 neft emalı zavodu qalmışdı. Digər tərəfdən səmərəlilik naminə neftin ixracı üçün müxtəlif nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilirdi. Bu məqsədlə ildə 3 mln ton nefti nəqlətməyə imkan verən 863 km uzunluğa malik olan Bakı-Batumi neft kəməri keçən əsrin başlanğıcında (1907-ci ildə) istifadəyə verildi. Bu isə neftin ixracı zamanı nəqliyyatda olan itkiləri xeyli azaltmağa imkan verdi.

Qeyd edək ki, Bakı neft zavodlarına da xam neftin ötürülməsi neft borularının köməyi ilə həyata keçirilirdi. XfX əsrin sonlarında neft zavodlarına çəkilən neft borularının ümumi uzunluğu 300 km-ə çatmışdı. Belə ki, 26 neft borusu fəaliyyət göstərirdi.^{1^} Bu baxımdan, Bakıda fəaliyyət göstərən neft emalı

¹ Əhmədov B. Ə. Azərbaycanca neft emalı sənayesinin inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2003.- S. 19.

zavodlarını illik məhsuldarlıqlarına görə 4 qrupa bölmək olardı. Bu cədvəl 2.1 -də öz geniş əksini tapmışdır.*

Cədvəl 2.
Neft emalı zavodlarının qruplar üzrə xüsusi çəkisi

İllər	Zavodların qruplar üzrə xüsusi çəkisi, %-lə			
	I	II	III	IV
1894	81,6	8,7	8,6	1,1
1898	89,5	8,4	1,8	0,3
1901	88,6	8,8	2,4	0,2
1903	95,1	3,0	1,7	0,2

Cədvəl 2.1-də qeyd edilən qruplaşma və ya əsasən illik istehsal gücü 1 mln. puddan çox olan zavodlar birinci qrupa, 500 min puddan 1 milyon puda qədər neft emal edən zavodlar ikinci qrupa, 100-500 min pud intervahnda neft emal edən zavodlar üçüncü qrupa, 100 min puddan aşağı miqdar intervahnda neft emal edən zavodlar isə dördüncü qrupa aid edilir. Həmçinin, cədvəl 2.1-də o da göstərilir ki, illik istehsal gücü bir milyon puddan artıq olan neft emalı zavodlarının xüsusi, çəkisi qeyd edilən dövrdə 81,6%-dən 99,1%-ə qədər artmışdır.

Güclü inkişaf nəticəsində artıq 1873-cü ildə qu>uların sayı 1872-ci ilə nisbətən 9-dan 1740-a qədər artmış, 1901-ci ildə isə dərinlik 53 metrdən 3645 metrə çatmışdı. XIX əsrin sonunda, 1898-ci ildə Azərbaycanın neft hasilatı ABŞ-ı ötərək, dünyada birinci yeri tutmuşdur. Lakin yüksək mənfəət götürmək ehtirası və neft yataqlarının vəhşicəsinə istismarı. Birinci Dünya müharibəsi, Rusiyada vətəndaş müharibəsi, xarici hərbi müdaxilə illərində

Vəzirov S. Ə., İsayev A. S. Bakı neft sənayesi, təkamül tarixi, yeni faktlar, rəqəmlər. Bakı: Elm, 1998,- S. 49.

Azərbaycanda neft hasilatı 1913-cü ildə 7,7 mln tona endi, daha sonralar 1920-ci ildə 2,9 mln. tona qədər azaldı.

XX əsrin ilk illərində iqtisadi durğunluqlarla əhatə olunan hadisələrin Azərbaycanın neft sənayesində əks olunması 1918-ci ildən 1921-ci ilə qədər davam etmişdir. Azərbaycan Demokratik Respublikasının az yaşaması bu sahədə geniş perspektivli islahatların aparılmasına imkan verməmişdir. Beləliklə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulması ərəfəsində neft-qaz sənayesi bərpad vəziyyətdə idi. Bu dövr ərzində Azərbaycanda 240 mln tondan çox neft hasil edilmişdir.

Üçüncü mərhələ - 1921-1991-ci illər Sovet neft tarixi dövrü. Bu uzun və məhsuldar dövrün aşağıda qeyd edilmiş dörd zaman müddətində təsnifatı aparılmışdır.

1. 1921-1940-cı illər-sovet neft quruculuğunun bərpa illəri və neft-qaz sənayesinin tam milliləşdirilməsi dövrü. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafına öz təsirini göstərdi. Belə ki, Azərbaycanda neft-qaz sənayesi milliləşdirildi. Birinci beşillikdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin bərpası başa çatdı. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, 1925-ci ilin yanvarınadək Azərbaycanın ayrı-ayrı mədən və müəssisələrində 60 istehsalat müşavirəsi keçirilmişdir. Bu müşavirələrdə fəhlələr qiymətli ixtira və səmərələşdirici təkliflər irəli sürmüşdülər. Bəyənən təkliflər təcili olaraq istehsalatda tətbiq edilirdi. Məsələn, 1926-cı ildə keçirilən istehsalat müşavirələrində 257 təklif irəli sürülmüşdür. Bunların istehsalata tətbiq edilməsi nəticəsində 186.338 manatdan çox vəsaitə qənaət edilmişdi. Belə ki, 1930-1940-cı illərdə Azərbaycan Neft Elmi- Tədqiqat İnstitutunun əməkdaşlarının apardıqları elmi-əməli araşdırmalar-quyuların dərinlik nasosları ilə istismarı nəzəriyyəsinin yaradılması və onun praktik tətbiqi Mahmud Əli oğlu Abdullayevin elmi araşdırmalarında, həmçinin möhkəm ştanqların istehsal texnologiyası sahəsindəki Cabbar Əliskəndə oğlu

Cabarzadənin elmi-tədqiqatları neftçixarmanın texnika və texnologiyasına qiymətli töhfələr vermişdir.

Mühəndis Kapelyuşnikovun icad etdiyi turbin qazma üsulu 1924-cü ildə geniş tətbiq edilməyə başlandı. Bu üsul, demək olar ki, qazma işində böyük dönüş yaratdı. Nəticədə neft istehsalının yüksəlməsinə böyük təsir göstərdi." 1928-ci ildə hasilat 11,6 mln tona yüksəldi. İkinci və üçüncü beşilliklərdə Qaraçuxur, Zığ yataqlarının kəşfi ilə əlaqədar hasilatda mühüm artım əldə edildi. Bu dövr ərzində Azərbaycanın neft hasilatında ən məhsuldar mərhələ olmuşdu. Belə ki, bu dövrdə 235 mln tondan çox neft hasil edilmişdir.

2.1941-1949-cu illər. Bu dövr Azərbaycanın II Dünya müharibəsində iştirakı və onun neft-qaz sektorunda ağır nəticələrinin aradan qaldırılması illərini əhatə edir.

SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsi Azərbaycanın neft sənayesinə yardım göstərilməsinin vacibliyini anlayaraq, 1944-cü il fevralın 21-i və iyunun 2-də onun maddi-texniki əsasını möhkəmləndirmək haqqında yeni qərarlar qəbul etdi" Bu dövrdə Azərbaycan 125 mln ton neft hasil etmişdir.

3.1950-1980-ci illər. Bu dövrdə Azərbaycan dənizdə neft hasilatının başlanmasını, neftin istismarının genişlənməsini və neft-qaz sənayesinin sürətli inkişaf illərini əhatə edir. 1949-cu il noyabrın 7-də dənizdə neft yataqlarının kəşfi, bütünlükdə Azərbaycan üzrə neft hasilatı balansının quru ilə müqayisədə dənizin xeyrinə dəyişməsinə səbəb oldu. Dənizdə, əsasən fontan üsulu ilə ucuz başa gələn hasilat, quruda isə istismar xərclərinin yüksək olması, quyuların debitinin aşağı səviyyəsi ittifaq hökumətinin meylini Azərbaycan dəniz yataqlarının istismarına yönəltdi. Bu il-

* Bağirov M.K., Dilbazi Z.H., İsmayilov Ş.İ. və b. Neft elminin beşiyi / F.Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan «Bilik» Maarifçilik cəmiyyəti, 1999.- S. 88.

Rəsulov A.B. Azərbaycanda neft sənayesinin inkişaf tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962.-S. 26.

Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VII c., Bakı: Elm, 2003.- S. 20-21.

lər ərzində 3'eni texnika və texnologiyanın neft-qaz sənayesində tətbiqi işində xeyli iş görülmüşdür. Təkcə 1960-cı ildə neft-qaz sənayesinin əsas sahələrində istehsal proseslərini avtomatlaşdırmaq, qabaqcıl istehsal texnologiyasını tətbiq etmək üçün 82 mühüm tədbir həyata keçirilmişdir.¹¹ Artıq 1965-ci ildə «Xəzər-dənizneft» İstehsalat Birliyi (İB) «Azneft» İB-dən çox neft və qaz hasil etməyə başladı.

Azərbaycanın neft-qaz sektoruna kibernetika üsullarının və kompyuter texnologiyasının neft-qaz sənayesi məsələlərinə geniş və planlı tətbiqi respublikamızda ilk dəfə 50-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Neft Sənayesi Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutunda (Azər DNSETLİ) «Neft-mədən elektronikasısı və elektromaddiləşdirmə laboratoriyası»nda başlanmışdır. EM-markalı elektrik modelinin alınması istifadəyə verilməsilə (1952), demək olar ki, ölkəmizdə elektron hesablama maşınlarının (EHM) elm və texnikanın istehsalata tətbiqinin bünövrəsi qoyulmuşdur. Belə ki, 50-ci illərdən başlayaraq Mişovdağ, Kürövdağ, Neft Daşları, Qarabağlı, Kürsəngi, Səngəçal-dəniz-Bulla-dəniz kimi yataqların işlənməsinin texnoloji sxemləri və layihələrinin tərtiblə bağlı xeyli məsələ həll olunmuş, işlənmənin əsas göstəriciləri təyin edilmiş və proqnozlaşdırılmışdır. Bu sahədə Azərbaycanın görkəmli alimləri Böhmkağa Əzimovun, Yusif Əmənzadənin və digər tədqiqatçıların xidmətləri diqqətəlayiqdir. Belə ki, onlar bir çox yataqların işlənilməsilə əlaqədar 25-30 il bundan öncə EHM ilə təyin olunmuş texnoloji göstəricilərin proqnoz qiymətləri və

doğruluğunu istehsalatda dəfələrlə sübut etmişdir."

Beləliklə, 1970-1985-ci illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinə ən parlaq illər kimi daxil olmuşdur. Baş verən dəyişikliklərin miqyasına iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan

Rəsulov A.B. Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962.-S. 149.

Bağrov M.K., Dilbazi Z.H., İsmayilov Ş.İ. və b. Neft elminin beşiyi / F.Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı; Azərbaycan «Bilik» Maarifçilik cəmiyyəti, JÇ'99.- S. 118-119.

dərin struktur islahatların xarakterinə, xalqın maddi rifahının keyfiyyətə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə doqquzuncu, onuncu və on birinci beşilliklər Azərbaycanın yeni tarixində mühüm yerləri tutur." "Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanda neft sənayesinin tədqiqi daha sistemli xarakter almış, akademiklərdən İ.A.Hüseynov və A.S.Sumbatzadənin rəhbərliyi ilə aparılan tədqiqatlarda bu öz əksini tapmışdır."

Bu dövrdə neft-qaz sənayesində köklü dəyişikliklər baş verdi. Həmin illərdə 42 yeni perspektivli sahələr açıldı, 6 km və daha dərin quyuların istismar imkanları yarandı, neftçilər, ilk növbədə, dənizin 84 metr dərinliyindən neft çıxaran buruqları yaratdılar, yer səthindən 15 km dərinlikdə nadir quyu yaradıldı. Geoloji kəşfiyyatın effektivliyi xeyli yüksəldi, 22 neft və qaz yatağı kəşf olundu. 60-cı illərə nisbətən neftin sənaye ehtiyatları 3 dəfə, qazını isə 2 dəfə artdı. Bulla-dəniz, Muradxanlı, Kəmaləddin, 28 Aprel adına yeni neft yataqları neft və qaz hasilatına başladı. Neft mədənlərinin yarısından çoxu avtomatlaşdırıldı." "Bütün bu uğurlu islahatlar nəticəsində neft-qaz sənayesi öz inkişafının ən yüksək həddinə çatdı. Belə ki, 1971-ci ildə Azərbaycanda 1 mlrd ton neft dəniz və quruda olan quyulardan hasil edilmişdir.

4.1981-1991-ci illəri əhatə edən tənəzzül dövrü. Bu barədə SSRİ-də yenidənqurma və ittifaqın dağılması ərəfəsindəki illərdə neft və qaz hasilatının aşağı düşməsi sürətləndi. İqtisadi eksperimentlər, milli münaqişələr dərin təhlil edilməmiş proqramlar SSRİ-nin süqutunu sürətləndirdi.

1980-1990-cı illər ərzində neft sektorunda istilik enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmurdu. Bu illərdə dərin dəniz özülləri, bir sıra cihaz istehsalı ilə məşğul olan zavodlar işə düşsə də, neft-qaz sənayesinin inkişafı üçün bəzi proqramlar

Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Respublika qəz. Bakı, 2000, 30 dekabr.

История Азербайджана. В трех томах. Баку: Издательство АН Азерб.ССР. 1958-1963.

Азербайжан тарихи: 7 cildə, VII c., Bakı: Elm, 2003.- S. 203.

həyata keçirilsə də neft-qaz hasilatı və qazma işlərinin planı kəsirlə yerinə yetirilirdi. Neft-qaz sənayesi üçün boru istehsalı

97
planı yerinə yetirilmirdi. Bu illər ərzində təkcə quru sahələrində 32 mln ton neft hasil edilmişdir ^*

2.2. Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində neft-qaz sənayesinə innovasiyalı yanaşma mexanizmi

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının suveren dövlət kimi inkişaf etməsi neft-qaz sənayesində yeni bir idarəetmə sisteminin təşəkkülünə rəvac vermişdir. Belə ki, 1991-ci ildən başlanan və hal-hazırda davam edən Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin müasir idarəetmə mərhələsi bu gün də uğurla inkişaf etməkdədir.^^

Hal-hazırda Beynəlxalq EKO Energetika Akademiyasının doktor-professoru İ.Ş.Əliyevin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən «Elmi-texniki şöbə», onun əməkdaşlarının elmi-texniki informasiya və patent-lisenzia işinin təkmilləşdirilməsi, ixtira və işləmələrin araşdırılıb öyrənilməsi sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmiş, bununla da institut əməkdaşlarının elmi araşdırmalarda qazandığı uğurlarda öz layiqli yerini müəyyən etmişdir.*®

Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.H.Əliyevin «Azərbaycanın Xəzər nefti» və onun digər müəlliflərlə hazırladığı «Azərbaycan nefti dünya siyasətində» çoxcildli, neft tarixinə, neft-qaz sənayesinin sistemli, kompleks halda təhlili bu sahəyə yeni, innovasiyon ideya və şərhlər gətirən

' Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VII c., Bakı: Elm, 2003.- S. 219.

Hacızadə E.M. Azərbaycanın quruda neft-qazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. Bakı; Elm, 1998.- S. 18-21.

Hacızadə E. M., Abdullayev Z. S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı; Elm, 2003.- S. 33.

Bağirov M. K., Dilbazi Z. H., İsmayılov Ş. İ. və b. Neft elminin beşiyi / F.Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı; Azərbaycan «Bilik» Maarifçilik cəmiyyəti 3, 1999.- S. 127-129.

əsərlərdən olmuşdur. ^Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin neft-qaz sektoruna bəslədiyi münasibət, memarı olduğu «Əsrin müqaviləsi» və həyata keçirilən yeni neft strategiyası bu sahənin respublikada tədqiq edilməsində əvəzsiz rol oynamışdır. ^^

Azərbaycanın neftçi alimlərinin elmi-texniki tərəqqiyə verdikləri səmərələşdirici təklifləri, qabaqcıl sənaye nümunələrinin hazırlanması, texnoloji nou-haulər, neft sənayesinə geniş formada tətbiq edilən innovasiyalar digər sahələrdən daim fərqlənmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, mövcud maliyyə elmi- texniki və kadr potensialından dolğun istifadə etməklə innovasiya sahibkarlığı qismində, neft-qaz sənayesinin texnoloji yeniləşməsinə, sahəvi elmin inkişafına nail olmaq mümkündür. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edərək bu sahədə innovasiyaların əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməkdədir. Burada innovasiya prosesi çevik və möhkəm maliyyə sisteminin yaradılması ilə sıx əlaqədardır. Bu baxımdan, Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin elmi-texniki innovasiya potensialının saxlanması və inkişafı strategiyası işlənib hazırlanmalıdır. Bu strategiya aşağıdakı istiqamətləri özündə əks etdirməlidir: ^^

- elm və texnikanın sıçrayış istiqamətlərində maddi, maliyyə və intellektual resursların təmərəküzləşdirilməsi nəzərə alınmaqla sənayenin müxtəlif sahələrində elmi-texniki potensialın restrukturizasiyasının aparılması;

- neftin, neft məhsullarının və qazın ixracından alınan mənfəətin bir hissəsinin innovasiya fondu yaratmaq üçün ayrılması sisteminin hazırlanması və istifadəsi;

1. Əliyev İ. H., Həsənov H., Muradverdiyev A. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. V cildə. IV cild. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1997.

2. Алиев И. Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.; Известия, 2003.

Əliyev H. Ə. BİZ öz yurduмуza qayıdacağıq. Bakı; Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997.

” Biznesin əsasları. / A. B. Abbasovun redaktəsi ilə. Bakı; Nurlan, 2005.- S. 99.

- elmi-texniki işçilər, alimlər və mütəxəssislərdən innovasiya layihələrinin işlənməsi və idarə olunması institutlarının yaradılması və s.

Neft-qaz sənayesinə investisiya və yeni texnologiyalar cəlb etmək, respublikaya səmərəli şərtlərlə xarici neft şirkətləri ilə müqavilələr bağlamaq üçün danışıqlar aparılması ARDNŞ-ə tapşırıldı. Danışıqlar qrupuna neft və beynəlxalq əlaqələr üzrə görkəmli mütəxəssislər daxil edildi. Bu qrupun fəaliyyətində İlham Əliyevin, Natiq Əliyevin, Xoşbəxt Yusifzadənin rolu xüsusən səmərəli oldu və Azərbaycanın maraqlarına tam cavab verən müqavilə şərtləri reallaşdırıldı.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının «Gülüstən» sarayında ARDNŞ ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanstanın iri neft şirkətləri daxil olan konsorsium (sonralar bu konsorsiuma Yaponiya şirkəti də qoşuldu) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Azəri», «Cıraq» və «Günəşli» (AÇG) yataqlarının bir hissəsinin birgə işlənməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı. Bu müqavilə dünyada «Əsrin müqaviləsi» adı ilə məşhurlaşdı. 2001-ci ildən başlayaraq ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xüsusi Fərmanı ilə həmin gün respublikada «Neftçi günü» kimi bayram edilir. Razılığa görə investisiyanın 80 faizini konsorsium qoyur, Azərbaycanın ümumi gəliri çıxarılacaq neftin qiymətinin 80 faizi miqdarında müəyyən olunurdu. Bundan əlavə, hasil olunacaq səmt qazı tam Azərbaycanı ixtiyarına verildi.

Neft-qaz sənaye sahələrində təşkilati innovasiya fəaliyyəti elmi-texniki və intellektual potensialı səfərbər edərək daha optimal və davamlı səmərəliliyə nail olmanı şərtləndirən tədbirlərdən ibarətdir. Neft-qaz sənayesində innovasiya fəaliyyəti məhsuldar, sınaqdan keçirilmiş və tətbiq olunmanı tələb edən sahələrdəndir. Burada innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi sahəvi elmi-texniki potensialın durumu, keyfiyyət və kəmiyyət parametrləri ilə səciyyələndirilir. Prosesli və dinamik olmaqla neft-qaz sənayesində innovasiya fəaliyyəti bütünlüklə həm texnoloji, həm də

idarəetmə kontekstində öz prinsipial əhəmiyyətini nümayiş etdirməkdədir. O da məlum faktdır ki, Xəzər dənizinin neft yataqlarının mənimsənilməsinin texnoloji və iqtisadi strategiyası innovasiya fəaliyyəti sferasında baş verir.

Məlum olduğu kimi, bütün resurslardan ən üstünü məhz insan resursudur. Lakin o, çılpaq əllərlə tez və anı zaman çərçivəsində sivilizasiya qurmaq iqtidarında deyildir. Bunun üçün isə ona kapital və empirik nailiyyətlər də gərəkdir. Bu baxımdan, bizim fikrimizcə, gələcəkdə tükənməsi gözlənilən neft resurslarını yalnız və yalnız insan resursları ilə əvəzlənməsi qaçılmazdır. Məhz, buna görə də, müasir sivilizasiyanın mühüm indikatoru insan kapitalının inkişafına qayğı və diqqət artırılmalıdır.

M FƏSİL, NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN İNNOVASİYALI İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ XARİCİ TƏCRÜBƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

3.1. Yanacaq-enerji resurslarının innovasiyalı idarə edilməsində beynəlxalq təcrübənin yeri və rolu

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində neft-qaz sektorunun idarə edilməsində innovasiyalı siyasətin düzgün müəyyən edilməsi zərurəti yaranmışdır. Belə bir hal müasir neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişaf mərhələsində onun səviyyəsinə təsir edən real iqtisadi prosesin hərtərəfli təhlil edilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, neft-qaz sənayesinin sahə quruluşunun təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi respublikanın sosial-iqtisadi dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi proqramının həyata keçirilməsində, bu sahənin innovasiyalı idarə edilməsində beynəlxalq təcrübənin səmərəli istifadənin tətbiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsində dövlətin tənzimlənən siyasəti və bu sahədə normativ hüquqi baza beynəlxalq standartlara uyğun olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadçılar dövlət tənzimlənməsini qanunvericilik, icra və nəzarət ölçüləri kimi xarakterizə edilir. Yüksək səviyyəli dövlət tənzimlənməsi strateji düşünülmüş iqtisadi problemlərdə öz təyinatını tapır. Onun mahiyyəti bazar iqtisadiyyatının qlobal məqsədlərə müvafiq kompleks istifadəni təşkil edir.

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının lakonik məğzi onun Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 15-ci maddəsinə əsasən bu, konkret olaraq aşağıdakı məzmununda göstərilmişdir.^{^^}

Maddə 14. Təbii ehtiyatlar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2006.- S. 9.

I. Təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafelərinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur.

Bizcə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ölkənin enerji resursları onun sənaye müstəqilliyinin, iqtisadi təhlükəsizliyinin təməlini təşkil edən əsas amil kimi qiymətləndirilir. Müasir sosial-iqtisadi inkişafı təbii resursların köməyi olmadan təsəvvür etmək çətindir. Təbii enerji daşıyıcıları arasında əlverişli istifadəyə,, faydahlığına görə neft-qaz resursları daha çox strateji əhəmiyyət daşıyır. O da məlumdur ki, dünya sənayesi və nəqliyyatı son dərəcə neft-qaz resurslarının inhisar sferəsindədir. Neft-qaz resurslarının qeyri-bərabər yerləşməsi beynəlxalq əmək bölgüsünə də öz təsirini göstərir. Bu baxımdan, qloballaşma, inteqrasiya prosesləri dünyanın enerji bazasına, onun tələblərinin, gücünün inkişafına, resurslar bazasına nəzər yetirməyə sövq edir.”^

Məlum olduğu kimi, dünyanın şərti yanacaq ehtiyatları bölgüsündə neft və təbii qaz 27%-ə bərabərdir. Bu müvafiq daş kömür ehtiyatlarından iki dəfədən də azdır. Lakin buna baxmayaraq, istehsalatda və hasilatda neft və qazın həcmi tədricən 20% təşkil edir. Neft və qazın dünyəvi ehtiyatları haqqında informasiyalar müxtəlifdir. Müasir dövrdə intensivləşən axtarış- kəşfiyyat işləri, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, innovasiya proseslərinin gücləndirilməsi neft ehtiyatları potensialının artımına xeyli təsir göstəmişdir. Son illərin statistik hesablamalarına görə dünya neftinin həqiqi ehtiyatları 136 mlrd ton, kəşf edilmiş ehtiyatlar 900 mlrd ton təşkil edir. Təbii qaz ehtiyatları isə 141 trilyon kubmetrə bərabərdir. 1960-cı ildə yaradılmış, neft istehsalının 11 ölkəsini təmsil edən, dünya neft ehtiyatlarının 77%, qaz ehtiyatlarının 41%-nə malik olan OPEK (OPEC- Organization of Petroleum Exporting Countries) təşkilatıdır. OPEK dünya neft hasilatının 41%-nə və ya 1371 mln tonuna nəzarət edir. Bu təşkilat üzrə kəşf olunmuş ehtiyatlar potensialı

^ Hacıadə E.M., Paşayeva T.Ə. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşması istiqamətləri. Bakı: Elm, 2000.- S. 29-30.

təşkilat ölkələrinin 80 illik hasilat fəaliyyətinə təsdiqi ehtimalı vardır. Təşkilatın fəaliyyətində kooperativlik yetərlidir. Belə ki, OPEK-də praktiki olaraq heç bir əsas yataqlar haqqında informasiya çap olunmur və digər müvafiq məlumatlar da məxfi xarakter daşıyır.^^

Bir kartel kimi OPEK-in ümumi məqsədi qiymətləri sabit saxlamaq üçün neft təchizatına limit qoymaqdır. Belə ki, OPEK- in məqsədlərini aşağıdakı kimi göstərmək məqsədəuyğun olardı;

- üzv ölkələrin neft siyasətinin koordinasiyası və uyğunlaşdırılması;

- öz maraqlarının qorunmasının daha səmərəli fərdi və kollektiv vasitələrinin müəyyən olunması;

- neftin dünya bazarında lazımsız, zərər vura biləcək qiymət tərəddüdlərinə yol verməmək məqsədilə qiymət sabitliyini təmin etməyin üsulları və vasitələrinin axtarılması;

- neft istehsal edən ölkələrin maraqlarına daim lazımı diqqət yetirilməsi;

- neft istehsal edən ölkələrin sabit gəlirlərinin təmin olunması;

- istehlakçı ölkələrin səmərəli, rentabelli və müntəzəm təchizatının təmin olunması;

- neft sənayesinə investisiyalardan gələn ədalətli gəlirlərin təmin olunması;

- ətraf mühitin qorunması.

Beləliklə, neft ehtiyatlarının Yer kürəsində qeyri-bərabər yerləşməsi dünya neft ticarətinə müəyyən xarakterik xüsusiyyətlər verir. Bizcə, bir su"a sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin özünün müəyyən qədər neft ehtiyatlarının olmasına baxmayaraq, milli bazaya əsaslanmayan neft istehsalının sürətlə artması neft təsərrüfatının beynəlmiləlləşməsi prosesini sürətləndirmiş, əksər ölkələrin neftlə təchizatında xarici bazarın rolunu son dərəcə artırmışdır.

Dünyanın ən mühüm neft qurumu kimi İqtisadi İnkişaf və

' www'.OPEK.com.

qramına uyğun olaraq 1974-cü ildə dünyanın inkişaf etmiş 16 ölkəsi tərəfindən yaradılmış Beynəlxalq Energetika Agentliyi (BEA) çıxış edir. Hal-hazırda təşkilatı təmsil edən 26 ölkə dünyaneft istehlakının üçdə ikisini təmin edir. Digər irimiqyaslı təşkilat isə istehsalçı və istehlakçı ölkələr arasında əlaqələri təmin etmək məqsədi ilə 1991-ci ildə yaradılmış Beynəlxalq Energetika Xartiyasıdır (BEX). Dünya enerji balansının tələbatında mühüm rol oynayan BEX-hazırda investisiyanın rolu və əhəmiyyəti artmaqdadır.^^

Hal-hazırda dünya iqtisadiyyatında mineral-xammal sektoru sənaye istehsalı və energetikanın əsas bazasını təşkil edir. Neft və qazın istehsalı və istehlakının dəyişkənliyi beynəlxalq ticarətdə sosial-iqtisadi duruma sirayət etməklə yanaşı, həm də qlobal kontekstdə dünya resurslar arsenalına təsir göstərir. Energetik istehlakda neft-qaz resursları əhəmiyyətli mövqedə dayanır. Belə ki, elmi-texniki nailiyyətlər neftin laydan çıxarma əmsalını dünya üzrə orta çəkiddə 40%-ə yaxınlaşdırmışdır. Əvvəllər texnika və texnologiyanın əlçatmaz rentabelsiz hesab edildiyi neft rayonlarında, dənizin dərin qatlarında neft-qaz ehtiyatlarının mənimsənilməsi reallığa çevrilir. Hər il yeni-yeni neftli-qazlı ərazilər istehlak mənbəyinə çevrilir. Müasir mərhələdə axtarış- kəşfiyyat prosesi daha zəngin və iri yataqların mənimsənilməsinə istiqamətlənmişdir. Hal-hazırda dünyanın mövcud 28 min neft yatağının çox cüzi bir hissəsi nəhənglər qrupuna aiddir ki, burada da planetin əksər ehtiyatları cəmlənmişdir. Burada xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, neft-qaz sektoru Azərbaycanın iqtisadiyyatının ən aparıcı sahəsi olmasına baxmayaraq, bu sahənin dünya neft biznesindən ayrılıqda perspektiv təyinatını vermək mümkün deyildir. Milli neft-qaz sənayesinin inkişafını məhz inteqrasiyada və dünya ticarətində kök salmaqda dəyərləndirmək olar. Bu dəyərləndirmə isə dünya neft-qaz, ümumilikdə energetik

Hacızadə E. M., Abdullayev Z. S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı; Elm, 2003.- S. 46-47.

balansının və sahənin strukturu, infrastrukturu təhlil etmədən,
38

qiymətləndirmədən gedir.

Dünya iqtisadiyatında neft-qaz, sektoru, ilk növbədə, sənaye məhsulunun istehsalının əsas bazasını təşkil edir. Beynəlxalq ticarətdə neftin hasilatı və istehlakı ayrı-ayrı ölkələrin sosial-iqtisadi durumuna təsir etməklə yanaşı, həm,-də global xarakter daşıyaraq, bütövlükdə dünyadakı enerji resurslarının vəziyyətində təsbit olunur. Aşağıdakı cədvəl 3.1-də rus alimləri N.F.Reymos və V.V.Volskinin hazırladığı «Planetimizin təbii ehtiyatlar bazası» təsvir edilmişdir.^^

Cədvəl 3.1

Dünyanın təbii (enerji resursları) ehtiyatlar bazası

Sıra №-si	Təbii ehtiyatların növləri	Ehtiyatların səviyyəsi və istifadəsinin qısa xarakteristikası
I	II	III
1.	Neft	Ehtiyatlar-270-300 mlrd ton neftə ekvivalent (N.E.). İllik məsrəf 3 mlrd ton Yaxın perspektiv 30-50 il.
2.	Təbii qaz	Ehtiyatlar-270 mlrd ton N.E. 141 trilyon kubmetr. İllik məsrəf 2200 mlrd kubmetr. Yaxın perspektiv 30-50 il.
3.	Daş kömür	Ehtiyatlar-10 trilyon ton N.E. İllik məsrəf 5 mlrd ton. Perspektiv 10 il və daha çox.
4.	Şist	Ehtiyatlar-40 trilyon ton N.E. Zəif istifadə edilir. Yüksək əmək tutumluğu və çoxlu tullantılığına görə az perspektivlidir.
5.	Torf	Ehtiyatlar-150 mlrd ton karbona ekvivalent. Tərkibindəki külün çoxluğuna və ekoloji pozuntuya görə az perspektivlidir.
6.	Çayların hidro enerjisi	Ehtiyatlar - məhduddur. Ekoloji problemlərin olmasına baxmayaraq aktiv istifadə edilir. Hələlik perspektivlidir (xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə).

Hacıadə E.M. Neft-qazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı; Elm, 2002.- S. 79-80.

Hacıadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı; Elm, 2000.- S. 24-25.

7.	Atomun parçalanması və nüvə sintezi enerjisi	Ehtiyatlar-fiziki cəhətdən tükənməzdir. İstehsalın zəruri təhlükəsizliyi və tullantıların deaktivləşdirilməsinin ümidverici yolları tapılmayana qədər ekoloji cəhətdən son dərəcə təhlükəli olaraq qalmaqdadır.
8.	Geotermik enerji	Ehtiyatlar - kifayət qədərdir. Az istifadə olunur. Perspektivlidir.
9.	Dəniz və okean axıntı-larının qabarma və çəkilmə	Ehtiyatlar-kifayət qədərdir. Az istifadə olunur. Perspektivlidir.
10.	Günəş radiasiyası	Ehtiyatlar-praktik cəhətdən tükənməzdir. Biosferdən təbii enerji axını cəhətdən istifadəsi məhduddur. Perspektivlidir.
n.	Külək enerjisi	Çoxdan istifadə olunur, yerli əhəmiyyətlidir. Bu keyfiyyətlə də perspektivlidir.

Rus alimlərindən fərqli olaraq türk alimi prof. dr. Haydar Baş özünün «Milli iqtisadi model» kitabında alternativ enerji mənbələrini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

- külək enerjisi;
- nüvə enerjisi;
- günəş enerjisi;
- geotermik enerji;
- bimas enerji;
- axıntı enerjisi;
- dalğa enerjisi;
- yanacaq maddələri.

Neft-qaz resursları, alternativ enerji mənbələri iqtisadi- sosial inkişafın təkanverici qüvvəsi, sənayedə istifadəsi zəruri olan bir ana ünsür və cəmiyyətin yaşayış səviyyəsini yüksəldən bir gücdür. Buna görə enerji vaxtında yetərli, keyfiyyətli, aşağı maya dəyərli olmalı, sənaye və sosial həyat istifadəsinə veriləndə maddi rifahın yüksəlməsini təmin etməlidir. Deməli, hər millətin milli enerji siyasəti olmalıdır. Əks-təqdirdə ölkə bu gücü əlində

saxlayanlardan asılı vəziyyətdə qalaraq iqtisadi və siyasi müstəqilliyini təhlükə altında "qoyacaqdır."*®

Prof. dr. Haydar Başın milli iqtisadi modelinə görə yalnız istehlakçı təbəqə deyil, eyni zamanda istehsalçılar da həm faizsiz kreditlərlə, həm də pulsuz enerji yardımı ilə (subsidiyalarla) dəstəklənəcəklər.

3.2. Azərbaycan Respublikasında alternativ enerji resurslarından istifadənin səciyyəvi cəhətləri

Məlum olduğu kimi, alternativ enerji mənbələrindən istifadə olunması sahəsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və onun müvafiq institutları son illər əzində müəyyən elmi- tədqiqat və layihə-konstraktor işləri aparmışdır. Belə ki, aparılan elmi tədqiqat işləri nəticəsində külək, günəş və biokütlədən enerji alınması sahəsində bir sıra layihələr hazırlanmış, təcrübə-sınaq qurğuları yaradılmışdır. Günəş enerjisinin faydalı iş əmsalının artırılması sahəsində mühüm elmi-tədqiqat işləri görülmüşdür, ölkənin külək enerji layihəsi işlənilib hazırlanmışdır. Abşeron yarımadasında irimiqyaslı külək enerjisi qurğularının inşası üçün ərazilər seçilmiş və bu ərazilərdə külək enerjisinin fiziki və energetik parametrləri təyin edilmişdir. Bu baxımdan, aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsində külək enerjisinin fiziki və energetik parametrləri təyin edilmişdir ki, bu da cədvəl 3.2-də öz geniş əksini tapmışdır."*'

Azərbaycan Respublikasında külək enerjisinin tətbiq edilməsini zəruri edən birsıra üstünlüklərin olmasıdır ki, bu da aşağıda öz əksini tapmışdır:

- külək enerjisinin ucuz başa gəlməsi;
- ekoloji cəhətdən təmiz olması;
- Bakietrafı zonalarda ilin orta hesabla 250 gününün küləkli olması;

Haydar Baş. Milli iqtisadi model. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2005.- S. 289.
*** Əliyev N.A. Azərbaycanın sənaye və yanacaq-enerji kompleksinin vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri. Bakı: Azərbaycan, 2006.- S. 48.

-külək mühərriklərinin işlənməsi üçün minimal 2 m/san küləyin sürətinin lazım olması;
 -enerji istehsalı üçün küləyin sürətinin minimum 3,6 m/san mövcud olması və s.

Cədvəl 3.2

Azərbaycan Respublikasının külək enerjisinin fiziki və energetik parametrləri

Sıra №-si	Respublika əraziləri	Küləyin illik orta sürəti	Ehtimal olunan güc
I	n	III	IV
1.	Şubani	8,0	6,0
2.	Güzdək	7,5	5,6
3.	Pirallahı adası	6,6	5,0
4.	Samur-Dəvəçi zonası	4,5	3,4
5.	Xəzəryanı sahil zonası	4,2	3,2
6.	Qazax-Gəncə zonası	3,8	2,8
7.	Kür-Araz zonası	3,8	2,8

Qeyd etmək vacibdir ki, respublikamızda təbii iqlim şəraiti günəş enerjisindən də istifadə olunmasının iqtisadi və ekoloji cəhətdən əlverişli olacağına əsas verir. Belə ki, il ərzində günəşli saatlar ABŞ və Orta Asiyada 2500-3000 saat ol duğu halda, Azərbaycan ərazisində 2600-3200 saat təşkil edir. Bu baxımdan, günəş enerjisindən istifadə edilməsi ölkəmizin bir çox regionlarında istilik enerjisi problemini qismən həll edə bilər ki, bu cəhətdən də Almaniya, Yaponiya və ABŞ-da həyata keçirilmiş proqramların Azərbaycanda da tətbiq edilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Apardığımız tədqiqatlarda günəş enerjisinin bir sıra ölkələrdə fiziki və energetik parametrləri aşağıdakı cədvəl 3.3-də öz geniş əksini tapmışdır.^{12^}

Əliyev N. A. .Azərbaycanın sənaye və yanacaq-enerji kompleksinin vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri. Bakı: Azərbaycan, 2006.- S. 50.

Günəş enerjisinin ölkələr üzrə fiziki və energetik parametrləri

Sıra №- si	Ölkələr	İnd yer səthinə düşən günəş enerjisinin miqdarı	Yersəthində düşəngünəşli saatların miqdan
I	II	III	IV
1.	Azərbaycan	1500-2000 kvt/saat	3200 saat
2.	Çin	1800-2000 kvtsaat	3000-3500 saat
3.	ABŞ	1550-2000 kvt/saat	2500-3000 saat
4.	Fransa	1200-1400 kvt/saat	2000-2400 saat
5.	Rusiya	800-1600 kvt/saat	2000 saata qədər

Azərbaycan Respublikasında günəş enerjisinin tətbiq edilməsini zərur edən bir sıra üstünlüklərin olmasıdır ki, bu da aşağıda öz əksini tapmışdır:

- ekoloji cəhətdən zərərsiz olması;
- istifadə qaydalarının sadə olması;
- böyük vəsait tələb olunmaması;
- iqtisadi baxımdan sərfəli olması və s.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, alternativ enerji mənbələrindən istifadə etməklə yaxın gələcəkdə respublikada istehsal olunan elektrik enerjisinin 5-7%-ni, istilik enerjisinin isə 10%-ə qədər ini bu mənbələr hesabına ödəmək mümkündür. Zənnimizcə, alternativ enerji mənbələrindən istifadənin digər üstün cəhəti bu enerji növündən respublikanın bütün regionlarında istifadə olunmasının mümkünlüyüdür və bu mənbələrdən istifadə nəticəsində ölkənin ekoloji fonunun da xeyli dərəcədə təmizlənməsinə imkan yaradılmalıdır.

3.3. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi məsələləri

Məlum olduğu kimi, dünya ölkələrinin xarici bazarlarından asılılığı həmin ölkələrə məxsus çoxlu şirkətlərin neft sərvətlərinin istismarına əlverişli şərait yaratmış və onların maraqlarını

qorumaq üçün istənilən metodları tətbiq etməyə sövq etmiş'dir. Neft bazarlarına nəzarət transmilli şirkətlərin, ilk növbədə «Ekson», «Şell», «BiPi», «Qalf», «Tekasso», «Mobil» və «Şevron» şirkətlərinin əlindədir.

Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsində beynəlxalq təcrübənin səmərəli istifadəsi üçün dünyanın apancı neft şirkətlərinin idarəetmə mexanizmini bilmək vacibdir. Zənnimizcə, bu cür neft şirkətlərinə nümunə olaraq Bi Pi şirkəti neftin hasili və nəqli, emalı və xidmətləri üzrə dünya miqyasında ən iri bir kompaniyadır. Onun təşkilati qrupları aşağıdakı kimi fəaliyyət göstərir, ^

- tədqiqat və istehsal;
- neft emalı və marketinq;
- qaz, qaz məhsulları və rekonstruksiya.

Bi Pi şirkətinin tədqiqat və istehsal qrupuna biznesin aktivləri, neft və qazın tədqiqi və sahə departamenti, neft və təbii qaz boru kəmərlərinin idarə edilməsi daxildir. Apardığımız tədqiqatlara əsasən şirkətin əsas mərkəzləşdirilmiş funksiyaları əsasən aşağıda qeyd edilənlərdən ibarətdir;

- etik norma və davranışa riayət olunması;
- iqtisadi proseslərin düzgün qiymətləndirilməsi;
- təşkilati strukturların inkişaf etdirilməsi;
- maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi;
- şirkətin maddi-texniki təchizatının beynəlxalq standartlara cavab verməsi;
- daxili auditin aparılması;
- beynəlxalq hüquq normativlərinin tətbiq edilməsi;
- vergilərin vaxtında ödənilməsi və s.

Lukoil neft şirkətinin əldə etdiyi innovasiyalı idarəetmə mexanizminə nəzər salmaq məqsədəuyğun olardı. Belə ki, Lukoil neft şirkəti dünyanın ən böyük, şaquli birləşdirilmiş neft-qaz şirkətlərindən biridir. Onun fəaliyyətinin əsasını neft və qazın kəşfiyyatı, hasilatı, neft və neft-kimya məhsullarının istehsalı, eləcə də istehsal olunmuş məhsulların satışı təşkil edir. Şirkətin

’ www.himavadar.org.

kəşfiyyat və hasilat sektorundakı fəaliyyətinin əsas hissəsi Rusiya Federasiyasının ərazisində həyata keçirilir. Əsas resurs bazası Qərbi Sibiri təşkil etməkdədir."*^^

Lukoyl neft şirkətinin iqtisadi siyasəti dövlətin ekoloji və sənaye təhlükəsizliyi və təbii resurslardan səmərəli istifadə strategiyasına tam uyğunluqla hazırlanmışdır. Bu baxımdan, şirkətin bu sahədə innovasiya siyasəti yaxın gələcək üçün aşağıdakı məqsədləri qarşıya qoymuşdur;

- sənaye təhlükəsizliyi, əməyin, ətraf mühitin mühafizəsinin vəziyyətinin daima yaxşılaşdırılması və bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün nəzarətin təmin edilməsi;

- şirkətin fəaliyyət göstərdiyi regionlarda yerləşən təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;

- şirkətin dayanıqlı inkişafının müasir vəziyyətinə uyğun sənaye və ekoloji təhlükəsizlik səviyyəsinə nail olunması;

- şirkətin obyektlərində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi.

Digər tərəfdən 23 mart 1993-cü il tarixində Lukoylu çoxfunksiyaliş kooperativ əlaqə sistemi ilə təmin edən «Lukoyl-inform» Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu sistemin iş prinsipi, hətta, tərəflərdən birinin Sibirdə, digərinin isə Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsindən asılı olmayaraq şirkətin istənilən obyekt arasında təcili əlaqənin və informasiya mübadiləsinin yaradılmasından ibarətdir. Digər tərəfdən 1993-cü ildə yaradılmış «Lukoyl-Azərbaycan» regional nümayəndəliyi «Lukoyl» Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Azərbaycandakı siyasəti aktiv olaraq yerinə yetirməkdədir."*^^ O, Azərbaycanda ticarət, nəqliyyat, bank sığorta, telekommunikasiya, tibbi sığorta, əməliyyat xidmətləri göstərir, plastik kartlardan istifadə etməklə naqdsiz ödəmələr sistemi təqdim edir, xeyriyyə işləri görülməkdədir.

www.lukoil.az,

www.lukoil.ru.

IV FƏSİL, NEFT-QAZ SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ INNOVASIYA PROSESLƏRİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

4.1. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı inkişafının təmin •'dilməsində insan resurslarının yeri və rolu

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sər\ətləri onun həyatının bütün sahələrinə öz təsirini göstərmiş və indi də davam etməkdədir. Neft-qaz sənayesinin inkişaf problemləri bu gün gənc müstəqil Azərbaycanın dövlət siyasətinin ən həlledici istiqamətlərindən birinə çevrilmiş, neftdən xalqın, dövlətin mənafeələrinə əsaslı xidmət üçün əlverişli, real şərait yaranmışdır. Məhz, buna görə də iqtisadiyyatımızın apancı sahəsi neft-qaz sənayesinin müasir vəziyyətinin təhlili, onun inkişafına təsir edən amillərin, meyillərin müəyyən olunması müasir Azərbaycan elmində vacib və aktual vəzifə kimi qarşıda durur.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinin əsası yaxın 20-30 il üçün energetik sektorda, neft-qaz resurslarına bağlı olacağı heç bir şübhə doğurmur. Səmərəli və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğunda iqtisadi artımın təyinatında yanacaq enerji resursları inkişafın əsas amili kimi çıxış edəcəkdir. Məhz, buna görə də. Yanacaq Energetika Kompleksi (YEK) bir tərəfdən iqtisadi artımın təminatçısı amili, digər tərəfdən isə onun məhdudlaşdırıcısı kimi çıxış edir, enerjidaşıyıcılarının yüksək qiymətliliyi isə beynəlxalq təcrübədən məlum olduğu kimi, ondan daha da qənaətlə və səmərəli istifadəni stimullaşdırır. Ucuz enerji israfçılığa, qeyri-rəqabətli mühitə gətirdiyi halda, bahalı enerji təminatı ilə işləyən iqtisadiyyatda isə yüksək rəqabətlik, ixtiraçılıq, yenilikçilik, innovasiyalı yanaşmalar özünü büruzə verir. Bu baxımdan, Neft-Qazçıxarma İstehsalat Birliklərində (NQÇ İB) optimallığa nail olmada məhsuldarlığın yüksəldilməsi təmin edilməli, səmərəlilik orta dayanıqlı vəziyyətə gətirilməlidir.

Neft-qaz sənaye sahələrində insan resurslarının idarə edilməsində başlıca məqsəd onların potensialından, yaradıcı imkanlarından maksimum istifadə edilməsidir. Belə ki, neft-qaz sənaye müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsi aşağıdakı kompleks məsələləri əhatə edir.*^

- neft-qaz sənaye sahələrinin konkret strategiyasına uyğun gələn işçi heyətinə tələbatın müəyyən edilməsi;

- əmək bazarının qiymətləndirilməsi və məşğulluq amillərinin təhlil edilməsi;

- əməkdaşların karyerasının planlaşdırılması və onların inkişaf etdirilməsi;

- fəaliyyətin motivləşdirilməsi sisteminin hazırlanması;

- əmək məhsuldarlığının idarə edilməsi;

- əmək gəlirlərinin, müəssisə daxili əmək və istehlak ölçüsünün tənzimlənməsi;

- müəssisə və sahədaxili fəal sosial siyasətin aparılması;

- yaradıcı işin, o cümlədən, texniki yaradıcılığın stimullaşdırılması;

- qabaqcıl əmək üsullarının tətbiq edilməsi;

- heyətin peşə-ixtisas hazırlığının yüksəldilməsi;

- münaqişələrin yumşaldılması və idarə edilməsi;

- sosial-psixoloji mühitin yaradılması və s.'

Neft-qaz sənaye sahələrində kadr xidməti işinin əsas məzmununu lakonik formada aşağıdakılar təşkil edir.*^

- istehsalın yüksək keyfiyyətli işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsi və onların təkmilləşdirilməsi;

- işçilərin inkişaf tsiklinin yenidən hazırlanması, attestasiya edilməsi və ixtisas səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin təmin edilməsi;

“ Quliyev T.Ə. Menecmentin(idarəetmənin) əsasları, Bakı; Nağil evi, 2002,- S. 352,

Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Müasir menecment. 1 hissə. Bakı: Elm istehsalat şirkəti. Bustan, 1994,- S. 10.

- əməyin təşkili və həvəsləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi

və s.

Hal-hazırda beynəlxalq təcrübədə istehsal heyətinin idarə edilməsinin mühüm amili işçilərin attestasiyasıdır. Neft-qaz sənaye sahələrində istehsal heyətinin idarə edilməsindən müasir rıçaqlarına baxarkən əməyin təşkili və həvəsləndirilməsinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu işin həm maddi, həm də onun motivasiyasının, əmək şəraiti və istirahətin, mənəvi həvəsləndirmənin, əlavə güzəştlərin, mənəbə çatmağa təminat verməyin, təsərrüfat qərarlarının qəbulunda iştirak etmənin əsasıdır.

Neft-qaz sənayesində kadr menecmenti təşkilati kadr potensialının səmərəli istifadəsi və inkişafını əhatə edir və aşağıdakı prinsiplə tələblər üzərində təməlini qurur:“**

- kadr işinin dominatlaşdığı idarəetmənin operativ səviyyəsi;

- insan resurslarının idarə edilməsinin dominatlaşdığı idarəetmənin taktiki səviyyəsi;

- insan resurslarının idarə edilməsinin dominatlaşdığı idarəetmənin strateji səviyyəsi;

- korporasiyanın idarə edilməsi və kadr siyasətinin reallaşdığı idarəetmənin siyasi səviyyəsi.

Bu baxımdan, neft-qaz sənaye sahələrində kadr menecmenti, kadr siyasəti və seleksiyası, kadrların seçimi, əmək resurslarının planlaşdırılması, idarəetmə auditi, iş yerlərinin təhlili, əməyin stimullaşdırılması, karyeranın planlaşdırılması, fərdi moti-vasiyanın qiymətləndirilməsi, kadr konsultasiyası kimi predmet sahələri və müvafiq vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədlərini rəhbər tutur.“*^ Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri əsas götürərək Azərbaycanın neft-qaz sənayesində, o cümlədən, «Azneft» İB-də kadr siyasətində görülən işlər və tədbirlər planını nəzərdən keçirək. «Azneft» İB-də kadr siyasətinə aydınlıq gətirmək üçün, ilk

**Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006.- S. 265. Dift
L.R. Menecment. Sankt-Peterburq: Piter, 2000.- C. 124.**

növbədə, onların tərkibini müəyyənləşdirmək lazımdır. Cədvəl 4.1-də «Azneft» İB-nin işçilərinin faktiki olaraq tərkibi geniş formada əks olunmuşdur:

Cədvəl 4.1

«Azneft» İB-nin kadrlarının faktiki tərkibi (nəfər)

Sıra №-si		İllər				
		2003	2005	2007	2009	2010
I	II	III	IV	V	VI	VII
1.	İşçilərin faktiki sayı	46157	46432	20203	19505	18694
	0 cümlədən					
2.	Fəhlələr	32019	32283	15543	15026	14451
3.	Mütəxəssislər	13345	13538	4511	4351	4128
4.	Qulluqçular	793	611	149	128	115
5.	Qadınlar	10802	10694	3424	2692	2474
6.	Təqaüdçülər	6943	7304	3506	1614	1695
7.	Ali təhsillilər	8985	9462	3885	3933	3932
8.	İşə qəbul olunanlar	-	6089	1263	4334	2092
9.	İşdən azad olunanlar	-	5096	1942	4558	2903

Mənbə; ARDNŞ. «Azneft» İB üzrə 2003-2010-cu illər üçün illik hesabatlarına dair izahediciqeydlər. Bakı: 2004-2011.- S. 118 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əmək İntizamının pozulmasına «Azneft» İB-nin idarə və müəssisələrində də ciddi nəzarət edilir, bu məqsədlə təşkilatlarda «Daxili nizam-intizam qaydalarının möhkəmləndirilməsi» komissiyası yaradılıb və həmin komissiyanın çıxardığı nəticələrə əsasən müəyyən tədbirlər görülür. Belə ki, 2010-cu ildə «Azneft» İB-yi üzrə 837 nəfər əmək intizamını pozmuşdur. Onlardan 34 nəfəri işdən azad olunmuş, 791 nəfəri rəhbərlik tərəfindən tənbeh olunmuş və 12 nəfərin vəzifə maaşı aşağı salınmışdır. Beləliklə, cəmi əmək pozuntularının miqdarı 2004-cü ildə 295, 2005-ci ildə 98, 2006-cı ildə 97, 2007-ci ildə 51, 2008-ci ildə 58, 2009-cu ildə

247, 2010-cu ildə 252 nəfər, əmək pozuntularına yol vermiş işçilərin sayı 2004-cü ildə 541 nəfər, 2005-ci ildə 500 nəfər, 2006-cı ildə 484, 2007-ci ildə 348 nəfər, 2008-ci ildə 407, 2009-cu ildə 738 nəfər, 2010-cu ildə 837 nəfər olmuşdur.

2010-cu ildə idarə və müəssisələrdə çalışan işçilərin ixtisaslarının artırılması, yenidən hazırlanması və ikinci peşəyə yiyələnməsi məqsədilə «Azneft» İB-nin 28.XII. 2009-cu il tarixdən 333 sayılı «2010-cu ildə fəhlə kadrların peşə təhsili» haqqında əmrinə əsasən kadrların hazırlığı planı təsdiq edilmişdir. Belə ki, «Azneft» İB üzrə kadrların hazırlanması və ixtisaslarının artırılması, əsasən «Azərneftinformatika» Hesablama Mərkəzində həyata keçirilir. Bu plan üzrə «Azərneftinformatika» Hesablama Mərkəzinin Tədris Mərkəzi şöbəsində müəssisə və təşkilatlarda fəhlələrin peşə ustalığının yüksəldilməsi, mütəxəssislərin ixtisaslarının artırılması, istehsalatda əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası qaydalarının öyrədilməsi, təhsilin müasir forma və metodlarının tətbiq edilməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində innovasiyalı idarəetmənin ən vacib istiqamətlərindən biri də bu sahədə əməyin elmi təşkilatı (ƏET) və texniki nonnallaşdırılmasıdır. Neft-qaz sənaye sahələrində, məlum olduğu kimi, əmək fəaliyyəti, məşğulluq forması əməyin normal təşkili olmadan lazımı səmərə verə bilməz. Məhz əməyin nonnal təşkili sayəsində istehsal amillərinin optimal vəhdətliyl təmin edilir. Əməyin təşkili «insan-əmək alətləri-istehsal sistemləri» modeli ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Ona görə də, əməyin elmi təşkili texniki-texnoloji, iqtisadi, sosial, psixofizioloji problemlərlə rəhbərlik halında olur. ƏET ideyalarının işlənilməsi və hazırlanması və tətbiq olunması bazar sistemi, rəqabət mühiti şəraitində daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, neft-qaz sektorunda daxili taktiki və strateji planlar, biznes-planlar hazırlanarkən ƏET problemlərini ön plana çəkirlər. Burada artıq, lüzumsuz əmək hərəkətlərinin aradan qaldırılması, iş yerlərinə mütərəqqi xidmət sistemləri, əməyin mikroünsür normallaşdırılmasının avtomatlaş-

dinmiş sistemlərinin yaradılması, innovasiya-normativ bazasının formalaşması, informasiya-normativ bazasının möhkəmləndirilməsi, həmin məsələlərin kollektiv müqavilələrdə əks olunmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. ƏET üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə neft-qaz sənaye sahələrində gəlirlərinin artırılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin mühüm bir amili kirni qiymətləndirilir.[^]

Neft-qaz sənayesinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində ƏET və texniki normalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, neft-qaz sənaye sahələri üzrə işçilərin fəaliyyət sahələri üzrə dinamikanı nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olar. Cədvəl 4.2-də bu göstəricilər öz geniş əksini tapmışdır.

Cədvəl 4.2

«Azneft» İB-də fəaliyyət sahələrinin dinamikası (nəfər)

Sıra JV«-si	Sahələr üzrə	2003	2005	2007	2009	2010
I	II	III	IV	V	VI	VII
1.	Hasilat	14182	1767	11212	14085	14614
2.	Qazma	5022	3201	-	-	-
	Tikinti	2878	2868	454	-	-
4.	Nəqliyyat	-	4747	2655	4570	2496
5.	Dəniz nəqliyyatı	26116	2560	-	-	-
6.	Elm	131	126	-	-	-
7.	Başqa fəaliyyət növləri üzrə	6559	7013	1222	1030	2247

Mənbə; ARDNŞ. «Azneft» İB üzrə 2003-2010-cu illər üçün illik hesabatlarına dair izahedici qeydlər. Bakı: 2004-2011.- S. 131 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

«Azneft» İB-nin tərkibində 2008-ci ildə 16 təşkilat fəaliyyət göstərirdisə, 2010-cu il ərzində 4 təşkilat əlavə olunaraq onların sayı 20-yə çatmışdır. Belə ki, «Azneft» İB üzrə 2010-cu il tarixinə 21 təşkilat üzrə işçilərin faktiki sayı 18694 nəfər olmuş, 2009-cu illə müqayisədə 811 nəfər azalmışdır. Bütünlükdə isə, «Azneft» İB üzrə işçilərin orta siyahı 2010-cu il də 19356 nəfər olmuşdur.

Quliyev T. Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı: Nağıl evi, 2003.- S. 521.

Bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq neft-qaz sənayesində aşağıdakı istiqamətlər üzrə əməyin elmi təşkil olunması məqsədəuyğundur.^

- əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası;
- əməyin normalaşdırılması;
- iş yerinin təşkili və onun inkişafı;
- heyətin seçilməsi və onun inkişafı;
- əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- iş vaxtından səmərəli istifadə, əmək rejiminin və istirahətin optimallaşdırılması;
- əmək proseslərinin səmərələşdirilməsi;
- əmək intizamının möhkəmləndirilməsi və s.

Neft-qaz sənayesində ƏET zamanı digər əsas göstəricilər neft-qazçıxarma idarələrində işçilərin orta siyahı sayı və orta əməkhaqqıdır. Bu göstəricilər «Azneft» İB-nin Neft-Qazçıxarma idarələri (NQÇt) üzrə cədvəl 4.3-də öz əksini tapmışdır.^"

Cədvəl 4.3

«Azneft» İB-də işçilərin siyahı sayı (nəfər) və orta aylıq əməkhaqqı (manat) göstəricilərinin dinamikası

Sıra №-si		2000		2005		2009		2010	
		Siyahı sayı	Orta aylıq əmək haqqı	Siyahı sayı	Orta aylıq əmək haqqı	Siyahı sayı	Orta aylıq əmək haqqı	Siyahı sayı	Orta aylıq əmək haqqı
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1.	«Neft Daşları» NQÇİ	1847	183	1814	342	2000	869	2032	911
2.	28 May adına NQÇİ	1852	176	2080	369	2377	848	2424	843
3.	«Aşğeron-neft» NQÇİ	1925	127	2559	274	1919	644	1747	676
4.	«Qumadas») NQÇİ	1597	147	1899	266	1467	695	1029	740
5.	N.Nəri-ma-nov adına NQÇİ	1608	125	1871	225	2231	777	1963	757
6.	«Bulla-daniz») NQÇİ	770	165	784	315	-	-		
7.	«Balaxanı-neft») NQÇİ	2002	107	2301	156	1542	424	1410	421
8.	Ə.C.Əmirov adına NQÇİ	1297	91	1368	169	920	469	767	473
9.	«Bibi-Hey-bətneft») NQÇİ	1232	100	1177	175	859	461	731	465
10.	«Binaqədi-neft») NQÇİ	1513	74	937	245	-	-	-	-
11.	«Suraxanı-neft») NQÇİ	1822	87	1930	170	-	-	-	-
12.	H.Z. Tağıyev adına NQÇİ	1407	89	1655	160	1204	470	1007	473
13.	«Siyəzəneft») NQÇİ	1697	81	1975	155	1268	497	1159	481
14.	«Muradxanlı») İNM	-	-	305	200	255	567	192	545
15.	«Qaraçuxur») İNM	-	-	-	-	67	414	153	454
16.	«Qarasu») ƏŞ	*	*	*	*	*	*	*	*
17.	«ANŞAD Retoyl») MM	*	*	*	*	*	*	*	*
18.	«Azger-neft») MM	*	*	*	*	*	*	*	*

19.	«Şin'anOYL» MM	*	◆	*	*	*	◆	◆	*
20.	«SalyanOYL» əs	◆	*	*	*	◆	*	*	*
21.	«Qobus-tan»	*	*	*	*	◆	*	◆	◆
22.	«Az.Scenq-Li» MMC	*	◆	◆	*	*	*	*	*
23.	«Azijeft» İB-nin NQÇİ üzrə cəmi	2057 2	120	2266 0	230	1610 9	594	1461 4	672
24.	ARDNŞ-nin NQÇİ üzrə cəmi	2057 2	120	2266 0	230	1610 9	594	1461 4	672

Mənbə: ARDNŞ. «Elmi-Tədqiqatlar» İnstitutu. Normativ-Tədqiqat Mərkəzi. ARDNŞ-nin əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri (2000-2010). Bakı: 2001-2011.- S. 67-68-S. 77 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 4.3-də 2010-cu ili 2009-cu illə müqayisədə «Azneft» İB üzrə fəhlələrin orta siyahı sayı 1495 nəfər azalmışdır. Bu, əsasən «Binəqədi-neft» NQÇİ və «Suraxanı-neft» NQÇİ-nin «Azneft» İB-nin tərkibindən çıxarılması ilə əlaqədar quyuların əsaslı və yeraltı (cari) təmiri ilə məşğul olan briqadaların fəhlələrinin hesabına olmuşdur. Eyni zamanda, cədvəldən görüldüyü kimi, «Azneft» İB-nin NQÇİ üzrə işçilərin orta aylıq əməkhaqqı 2000-ci ildə 120 man. olduğu halda, 2010-cu ildə artaraq 672 man. təşkil etmişdir.

Həmçinin, neft-qaz sənaye sahələrində ƏET-də əməkhaqqı, onun ödənilməsi xüsusi rola malikdir və məlumdur ki, insan istehsal prosesinə iqtisadi düşüncə ilə yaşamaq üçün qazanc məqsədi ilə daxil olur. Əməkhaqqı (əməyə görə gəlir), eyni zamanda istehsal alətləri ilə insanı birləşdirən həlqə olmaqla əməyin səmərəli təşkilinin amilidir. Məlumdur ki, neft-qaz sənayesində də əməkhaqqı milli gəlirin bir hissəsi olub, işçilərin əməyinin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə aldığı haqqın pulla ifadəsidir. Eyni zamanda, əməkhaqqının əsasında əməyə görə bölgü qanunu durur, bu da işçinin əməyinin son nəticəsinə görə onun şəxsi və ictimai marağını təsbit etməkdir. Bu baxımdan, neft-qaz sənayesində əməkhaqqının forma və sistemlərinin tətbiqi

yeni iqtisadi şəraitdə əməyə görə bölgü qanununun həyata keçirilməsi, zəhmətkeşlərin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, habelə, işin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması vasitələridir.^^

4.2. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı inkişafının təmin edilməsində infrastrukturun modernləşməsi məsələləri

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarəetmə sistemində bu sahənin infrastrukturun modernləşməsi məsələlərinin yeri və rolu düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Belə ki, öz iqtisadi təbiətinə görə neft-qaz sənayesinin infrastrukturunu onun məhsuldar qüvvələrinin tərkib hissəsini təşkil edir. Neft-qaz sənayesinin infrastrukturunun əsasını nəqliyyat, rabitə sahələri, anbar təsərrüfatı, maddi-texniki təchizat sistemi təşkil edir. Eyni zamanda, buraya bütün elektrik şəbəkələri, istilik xətləri, qaz və neft kəmərləri, neft-qaz sənaye sahələrinin mühəndis şəbəkələri və sistemləri aiddir. Neft-qaz sənaye sahələri Azərbaycan iqtisadiyyatının ən iri sahəsi olduğu üçün onun infrastrukturunun da fəaliyyət dairəsi çox genişdir. Hal-hazırda bu sahənin fəaliyyəti, eyni zamanda iqtisadiyyatın digər sahələrinə də öz təsirini göstərir.

Azərbaycanın neft-qaz sektoruna iri həcmdə dünyanın qabaqcıl neft şirkətləri tərəfindən investisiya qoyuluşlarına rəvac verən əsas səbəblərdən biri də burada neft-qaz infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf etməsidir. O da məlumdur ki, xarici neft şirkətləri artıq mövcud olan qazma qurğularının, tikinti-quraşdırma gəmilərinin, həmçinin, digər obyektlərin təmir olunması və istifadəyə verilməsinə yenilərinin tikilməsinə nisbətən daha çox üstünlük verir. Belə ki, əgər xarici neft şirkətləri Azərbaycanda öz fəaliyyətlərini sıfırdan başlamalı olsaydı, Azərbaycanda neft müqavilələrinin belə sürətlə reallaşması mümkün olmazdı. Ona görə ki, neft platformalarının tikintisi üzrə obyektləri yenidən

Hüseynova F. A. Xalq təsərrüfatı sahələrində əmək haqqının təşkili. Bakı; İqtisad Universiteti, 2004.- S. 3.

yaratmaq, dünyanın digər ölkələrindən dəniz qazma qurğuları almaq və onları Xəzərə gətirmək, bir çox digər oxşar problemləri həll etmək üçün hazırlıq işlərinin görülməsinə əlavə bir neçə il lazım olardı ki, bu da işlərin layihə dəyərini xeyli artırardı. Lakin xarici neft şirkətləri dənizdə neft-qaz əməliyyatlarının aparılması üçün 70-80-ci illərdə yaradılmış infrastruktura və güclü elmi kadrlara, mühəndis və ixtisaslı fəhlə kadrlarına malik Azərbaycanda bu işləri görmək üçün heç bir çətinliklə qarşılaşmamışdı.

AÇG yataqları ən yüksək beynəlxalq standartlara uyğun həyata keçirilən dünya səviyyəli layihə olduğuna görə, ona beynəlxalq təcrübəyə malik podratçılar tələb olunurdu. Bütün mərhələlər üçün podratçılar əməyin təhlükəsizliyi, xərclər, keyfiyyət və iş qrafiki şərtləri nəzərə alınmaqla onların dünya səviyyəli iş icrası qabiliyyətinə əsaslanaraq seçilmişdir. Məhz həmin dövrdə Dərin Özüllər Zavodu tikilmiş, burada «Çıraq-1» platforması qurulmuşdur. Xarici podratçılar həmin dövrdə «Dədə- Qorqud» və «İstiqlal» dəniz qazına qurğuları, «Süleyman Vəzirov» və «İsrafil Hüseynov» boru düzən barjları, «Azərbaycan» kran barjı, nadir kran gəmiləri, təchizat gəmiləri, eləcə də üst modullar və dayaq blokları üçün tikinti-quraşdırma sahələri kimi xidmət obyektləri yaradılmışdır. Podratçıların iş icrası planlarına geniş və ixtisaslaşdırılmış layihələr proqramı daxil idi. Tikinti-quraşdırma və yardımçı dəniz əməliyyatları gəmilərinin modernləşdirilməsi ilə birlikdə bu, Xəzərdə davamlı neft və qaz tikinti-quraşdırma imkanlarının inkişafı üçün bir nümunə formalaşdırılmışdır. Podratçılara verilən bütün müqavilələr tikinti işləri vasitəsilə yerli obyektlərdən yüksək səviyyədə istifadə olunması, Azərbaycan vətəndaşlarının və şirkətlərinin işə cəlb edilməsi də daxil olmaqla Azərbaycanın neft-qaz ehtiyatlarından istifadəni maksimuma çatdırmağı tələb edirdi. Subpodratçılar və tədarükçülərlə birlikdə Azertunel, Enkotck, Metalqaynaqsmaq, Azərbaycan Elektroniks, Azfen, Dostluq, Sədəf LTD, Şahdağ və digər şirkətlər kimi 80-dən artıq yerli şirkət cəlb olunmuşdur. Bunların hamısı Azərbaycana öz iştirakını optimallaşdırmağa və ölkə

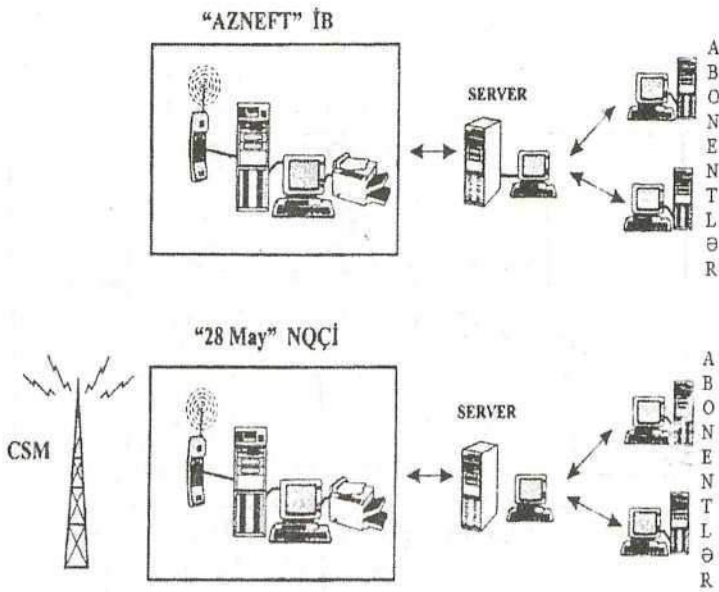
iqtisadiyyatına vacib bir dəstək təmin edən bu böyük layihədə beynəlxalq standartlara cavab vermək, həmçinin, neft müqavilələrinin yüksək sürətlə həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanın iqtisadi imkanlarının dinamik inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rolu **olmuşdur.5^**

Beləliklə, bazar infrastrukturunu bazarın müxtəlif formalarının fəaliyyəti üçün zəruri iqtisadi mühitin yaradılmasına xidmət edir, nəticədə isə bütövlükdə bazar iqtisadi sisteminin normal fəaliyyətini təmin edir. Bu baxımdan, neft-qaz sənayesində «Səngəçal» terminalı dünya səviyyəli infrastrukturlardan biridir. Bu terminal ölkəmizin yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

4.3. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarəetmə sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətləri

Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarəetmə sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi ən aktual və vacib məsələlərdəndir. Hal-hazırda «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində Neft-Qazçıxarıma idarələrinin, xüsusilə «Günəşli» yatağının Dərin Dəniz Özüllərində (DDÖ) müasir texnika və texnologiya geniş tətbiq olunmaqdadır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesində ən vacib obyektlərindən biri sayılan 28 May NQÇİ- nin «Günəşli» yatağındakı 2, 6, 9, 11 və 19 sayılı DDÖ-də yerləşən qazlift üsulu ilə i^oləyən quyulara avtomatik kompyuter sistemi ilə nəzarət olunur. Bu kompleks rabitə kontrolleri KQ-08 ERİKSON mobil rabitə qurğusu və kompyuterlərdən ibarət idarə məntəqəsindən, qazlift nəzarət və idarəetmə qurğusundan (QNİQ), neft nəzarət və idarəetmə qurğusundan (NNİQ), sistemin proqram təminatından, texniki vasitələr Lokal «Qazlift-Neft» nəzarət və idarəetmə sistemi (NİS) tərkibindən ibarətdir. Bu qeyd etdiklərimiz analoji olaraq şəkil 4.1 və şəkil 4.2-də öz geniş əksini tapmışdır.

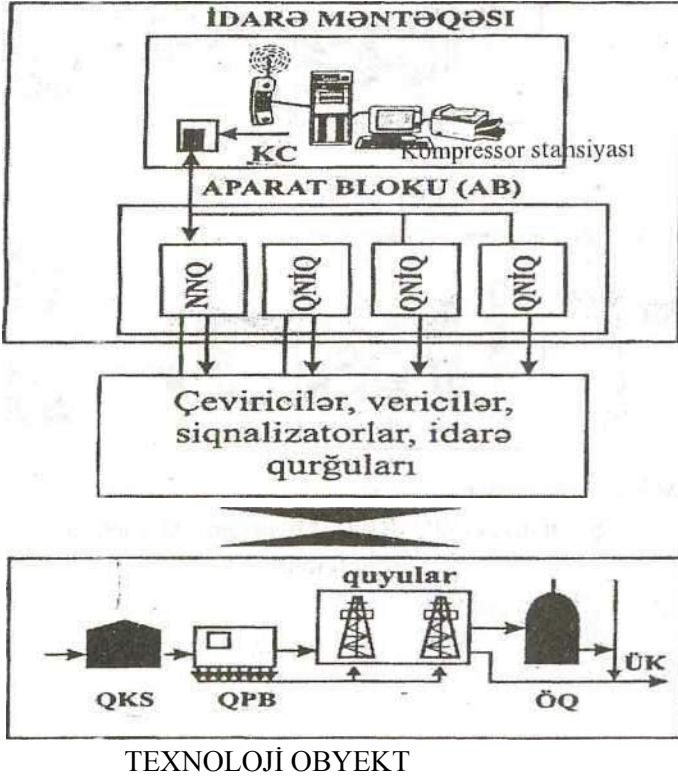
www.azfen.com, və www.tekfen.com.

Mobil ötürmə sistemi

Şəkil 4.1. QNİQ, NNIQ və sistemli idarəetmə proqramı təminatı

Dorin Doniz Özülləri
Lokal «Qazim-Neft» NtS

Qaz kompressor Q^z paylayıcı batareya stansiyası

Ölçmə qurğusu

Şəkil 4.2. Lokal «Qazlift-Neft» nəzarət və idarəetmə sistemi

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alınaraq texniki və texnoloji vasitələr lokal «Qazlift-Neft» nəzarət və idarəetmə

sistemi tərkibində aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin edir;55

- qaz sərfinin qazlift quyuları arasında optimal paylanmasını, təyin və təmin etməklə quyulardan maksimal neft hasilatına nail olunması;

- texnoloji məlumatların avtomatik ölçülməsi, yığılması, emalı və ötürülməsi;

- quyulara vurulan işçi agentinin tənzimlənməsi;

- texnoloji parametrlərin cari qiymətlərinin hesablanması və verilmiş hədd qiymətləri ilə müqayisəsi;

- texnoloji qurğularda paylayıcı və bağlayıcı ventillərin idarəsi;

- obyektə qəza hallarının və aparatlardakı nasazlıqların təyini, qeydiyyatı və siqnalizasiyası;

- nəzarət olunan parametrlərin verilmiş həddən kənara çıxmalarının qeyd edil- məsi;

- boru arxası (işçi) təzyiqinə nəzarət edilməsi;

- quyu ağzı təzyiqə nəzarət edilməsi;

- quyudan çıxan neft və qazın hesablanması;

- qazlift quyularının dinamik səviyyəsinin təyin olunması;

- lokal «Qazlift-Neft» NİS-nin operatoru ilə texnoloji proses arasında geniş dialoqun olması;

- verilmiş formaya əsasən dövri sənədlərin formalaşması

və s.

“ Nuriyev N. B. Qazlift üsulu ilə neft-qazçıxarmada baş verən mürəkkəbləşmələrlə mübarizə. Bakı; Victory, 2006.- S. 186-189.

V FƏSİL. NEFT-QAZ SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ SOSIAL-İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN İNNOVASIYALITƏHLİLİ

5.1. Neft-qaz sənayesinin texniki-iqtisadi durumunun innovasiya prinsipləri əsasında qiymətləndirilməsi

Məlum olduğu kimi, ARDNŞ-nin nəzdində fəaliyyət göstərən «Azneft» İB-nin tərkibində NQÇİ-ləri və onların strukturuna daxil olan müstəqil müəssisələr fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrdə neft-qaz sektorunun nəzəri və istehsalatdan tələb etdiyi praktik təsnifatlı məsələlər öyrənilir və tədqiq olunur. Texniki-iqtisadi mahiyyətinə görə bu kimi məsələlər neft-qaz sənayesinin-«neft və qaz yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı», «neft və qaz quyularının qazılması», «neft və qazın axtarılması», «neft və qazın emalı», «neft-qaz və onlardan alınan məhsulların nəql edilməsi, saxlanması və satışı» tipli işlərin aparılmasını özündə birləşdirir.

Belə ki, ümumi iqtisadi məsələnin həlli onunla başlanır ki, geoloji kəşfiyyat qazmasının texniki-iqtisadi məsələləri işlənmiş nəzəriyyə əsasında həll edilir, işlərin böyük əraziyə yayılması, göl şəraitində aparılması, mövsümi xarakterli olması, elmi-texniki tərəqqi, onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, maddi stimullaşdırma, işlərin təmərküzləşmiş aparılması müsbət təsir göstərən amil və şərtlərdir. Zəngin ehtiyatlar neft və qaz yatağı kəşf edildikdə qoyulacaq sərmayə azalır və bu hissə sahədaxili ehtiyat kimi istismar qazmasına yönəldilir. Axtarış və kəşfiyyat işlərinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması neft və qaz sənayesinin ümumi-iqtisadi məsələlərinin tərəflərindən biri hesab olunur. ^®

Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesinin texniki-iqtisadi durumu innovasiyalı idarəetmə əsasında təhlil edilərkən, ilk növbədə, «Azneft» İB-nin NQÇİ-lərində geoloji kəşfiyyat işləri, neft-qaz ehtiyatlarının uçuğu və operativ qiymətləndirilməsi

İsayev A.S., Vəzirov S.Ə. Neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və təşkili. Bakı; Elm, 1999,- S. 5-6.

aparılmalıdır. Bu baxımdan, cədvəl 5.1-də «Azneft» İB-lərində geoloji kəşfiyyat idarələrinin iş göstəriciləri öz əksini tapmışdır: ^
Aparılan geoloji-kəşfiyyat işləri bilavasitə «Azneft» İB-nin baş geoloqunun və axtarış, kəşfiyyat və geofizika işləri üzrə geoloji şöbənin rəhbərliyi ilə Kompleks Geoloji Kəşfiyyat və Topoqrafiya İdarəsi tərəfindən struktur-xəritəalma, mühəndis- geoloji qazma, ekoloji tədqiqat, naviqasiya topogeodeziya təminatı, SNOAR plan alma, fasiləsiz seysmoakustik profllləmə (FSAP) işləri yerinə yetirilmiş, göl materiallarının laborator tədqiqatları, bir sıra axtarış-kəşfiyyat sahələri və yataqlar üzrə ümumi- miləşdirmələr aparılmışdır. Beləliklə, 2011-ei ildə «Azneft» İB- nin sifarişli ilə 10246 m qazma işinin aparılması, o eümlədən, 6296 m axtarış-kəşfiyyat və 3950 m həcmində struktur-axtarış qazma işinin görülməsi, 7 quyunun qazma ilə başlanması, 8 quyunun qazma və 9 quyunun tikintisinin qurtarması və bunun nəticəsində 0,200 mln t neft, 0,200 mln t kondensat və 0,800 mlrd kubmetr qaz ehtiyatı artımlarının alınması planlaşdırılmışdır.

Qeyd: LARDNŞ. «Elmi-Tədqiqatlar» İnstitutu. Normativ-Tədqiqat Mərkəzi.

ARDNŞ-nin əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri (2000- 2010). Bakı: 2001-2011 S. 193.-S. 198.

2. Xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilə sahələri üzrə tərtib olunmuşdur.
3. Bu paraqrafda qeyd olunmuş bütün cədvəllər ARDNŞ-nin müvafiq idarə və şöbələrində materialları əsasında tədqiqatçı tərəfindən tərtib olunmuşdur.
4. 2000-2002-ci illərin hesabatları Dənizdə NQÇİ İB və Quruda NQÇİ İB adı altında hesabatlar olunurdu. 2003-cü ildən bəri bütün hesabatlar «Azneft» İB adı altında aparılır. Tədqiqat işində bütün cədvəllər şərti olaraq «Azneft» İB adı altında verilmişdir.

Cədvəl 5.

Geoloji-kəşfiyyat idarələrinin iş göstəriciləri

«A23ief b» İBüzrə illər	Dərin axtarış-kəşfiyyat qazınmasımm həcmi,				0 cümlədə n, axtarış- kəşfiyyat qazınması	Aşkar edilmiş perspekti st- rukturları sayı	Dərin axtarış qazınmasına hazırlanmış struktur-kınn sayı	Dərin axtanş qazınma- sına verilmiş sahələrin sayı
	Cəmi	0 cümlədən						
t	II	Qazın yeraltı saxlan ması	Termal sulara	Xüsusi qazınma (para metrik)	VI	VII	vni	IX
2000	2781	-		-	2781		-	-
2001	9705			-	9705		-	-
2002	640				640			-
2003	1646				1646			-
2004	2990,				2990,5			-
2005	1861				1861			1 yataq
2006	2217				2217			-
2007	5142				5142			-
2008	4761			1200	3561			-
2009	7856				7856			-
2010	8466				8466	-		-
2000'	17700				17700			-
2001'	42819				42819			-
2002'	5983			-	5983	-		-
2003'	17085				17085			-
2004'	19308				19308		-	-
2005'	14855,5	-		-	14855,5	-	-	1 yataq
2006*	7301				7301	-	-	-
2007*	15384				15384	-	-	-
2008*	13132	-	-	-	13132	-	-	-
2009*	481	-	-	-	481	-	-	-
2010*	5344	-	-	-	5344	-	-	-
Cəmi								
2000	20481	-	-	-	20481	-	-	-
2001	52524	-	-	-	52524	-	-	-
2002	6623	-	-	-	6623	-	-	-
2003	18731	-	-	-	18731	-	-	-
2004	22298,5	-	-	-	22298,5	-	-	-
2005	16716,5	-	-	-	16716,5	-	-	1 yataq
2006	9518	-	-	-	9518	-	-	-
2007	20526	-	-	-	20526	-	-	-
2008	17893	-	-	1200	16693	-	-	-
2009	8337	-	-	-	8337	-	-	-
2010	13810	-	-	-	13810	-	-	-

Mənbə: ARDNŞ. Elmi-Tədqiqatlar institutu. Normativ-Tədqiqat Mərkəzi.
ARDNŞ-nin əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri (2000-2010). Bakı: 2001-2011.-
S. 193-S. 198 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd olunanlardan başqa, «Azneft» İB-nin sifarişi ilə Azərbaycan Neft-Qaz Sənaye Dövlət Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu (Azər NQETLİ), Dənizneftqazlayihə DETLİ, «Azəmf-tinformatika» Hesablama Mərkəzi, «Azərgeofizika» ETİ və «Kəşfiyyatgeofizika» İdarəsi tərəfindən müqavilələr əsasında axtarış kəşfiyyat işlərinin aparılması və istiqamətlərinin müəyyən-ləşdirilməsinə kömək edə biləcək geoloji-geofiziki, elmi-tədqiqat və istehsalat işləri yerinə yetirilmişdir. Ümumilikdə «Azneft» TB- də geofiziki-kəşfiyyat işlərinin əsas göstəriciləri cədvəl 5.2-də geniş formada öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 5.2-dən göründüyü kimi, 2000-2010-cu illərdə karbohidrogen ehtiyatları artım üzrə Dövlət Tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini nəzərə almaqla bu istiqamətdə yeni mənbələrin aşkar edilməsi, ehtiyat və resursların cari vəziyyətinin araşdırılması, elmi-tədqiqat işlərinin koordinasiyasına nəzarət edilməsi işlərilə məşğul olunmuşdur. Beləliklə, «Azneft» İB üzrə 2010-cu il üçün sənaye əhəmiyyətli C, kateqoriyalı neft, qaz və kondensat ehtiyatlarının artım planı artırılması ilə yerinə yetirilmişdir. Burada ehtiyatların hesablanması zamanı yuxarıda qeyd olunan quyularda aparılan geofiziki tədqiqatlar kompleksindən istifadə edilmişdir.

Zənnimizcə, neft-qazçıxarmanın dinamik inkişafı bir sıra proseslərdən, xüsusilə qazma işlərindən asılıdır. Bu işin ahəngdar aparılması, qazmaya əsaslı vəsait qoyuluşunun artırılması vacibdir, çünki O, neft-qaz sənayesinin ən mürəkkəb və ən çətin istiqamətlərindən biridir. Daha doğrusu, qazma işlərinin dinamikası və neft-qazçıxarma istehsalı prosesində bir qanunauyğunluq mövcuddur. Beləliklə, neftli-qazlı təbəqələrin sınılanması kəşfiyyatın son mərhələsini təşkil edir. Bunun əsas məqsədi quyuların dibində neft-qaz axınına və onun sənaye əhəmiyyətini təyin etməkdir. Neft və qaz horizontları açılmış hər bir axtarış və kəşfiyyat quyusunda sınaq işləri aparılır.

Cədvəl 5.2

Geofiziki-kəşfiyyat işlərinin əsas göstəriciləri

Sıra		Ölçü vahidi	2000	2005	2006	2008	2009	2010
I	n	III	IV	V	VI	VII	vm	IX
1.	geofiziki tədqiqatlar kompleksi apanmış quyulann sayı	ədəd	203	65	63	151	381	1030
2.	Geofiziki tədqiqat işlərinin fiziki həcmi	min metr	60,9	79.5	2234	3520	3250	3863
3.	Karotaj olunmuş qınoıann sayı	quyu	2051	2264	2616	3960	2749	588
4.	Perforasiya olunmuş quyulann sayı	quyu	1863	1425	1267	1401	1197	708
5.	Quyularda süzgec açmaq üçün atılmış zaryadlann sayı	ədəd	106798	96157	85272	117188	100976	109651
6.	Yataqlann işlənməsində mädən-geofiziki üsullarla nəzarət məqsədilə ölçülmüş qınoıann sayı	ədəd	139	153	288	467	381	298
7.	Yerinə yetirilmiş sifaşlann sayı	ədəd	3868	3689	3883	5361	3946	3868
8.	Ölçülmüş karotaj diaqramlarının sayı	ədəd	3975	5147	5736	7682	5852	6404
9	Geofiziki kəşfiyyat işlərinin həcmi, cəmi:	x.km	2292,2	536,7	747,4			
	o cümlədən:							
	- seysmik kəşfiyyat	2Dx.km	662.2	416,7	478,8	639	277,6	645,15
		3Dkvkm	-	-	103,2	104	71,3	83
	- elektrik kəşfiyyat	x.km	30	-	-	-	-	-
	- qrafimetric kəşfiyyat	X.kT	900	120	168,4	12	240,4	150
	- maqmtometric kəşfiyyat	x.km	200	-	-	-	-	-
	- seysmoloji kəşfiyyat	f n.	-	288	-	-	-	-
10,	Geofiziki dəstələrin sayı, cəmi:	dəstə	74	80	88	93	97	101
	o cümlədən:							
	- kəşfiyyat geofizikası	dəstə	11	7	8	5	10	10
	- mädən geofizikası	dəstə	63	73	80	88	87	91

Mənbə:ARDNŞ. Elmi-Tədqiqatlar İnstitutu. Normativ-Tədqiqat Mərkəzi. ARDNŞ-nin əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri (2000-2010). Bakı: 2001-2011.- S. 161 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Açılan hər bir neftli-qazlı təbəqə ayrılıqda sınaqdan keçirilir. Bunun üçün quyularda açılan başqa təbəqələrin izolə olun-

ması lazım gəlir. Sınanma zamanı əsas məsələlərdən biri quyudan alınan neft hasilatının, lay təzyiqinin və temperaturunun və s. parametrlərinin təyin edilməsidir.^^

Neft-qaz sənayesində quyuların qazılması zamanı aşağıdakı qeyd olunmuş göstəricilər nəzərə alınmalıdır: baltaların iş göstəriciləri, qazmanın təqvim baxımı, qazmanın kommersiya sürəti, qazıma metrlərinin illik həcmi, qazma dəzgahının bir iş saatının vaxtdan asılı olan xərclərin smeta üzrə məbləği, faktorların təsirinin orta xüsusi çəkisi və s.^^1990-2000-ci illərdə kəşfiyyat qazmasının ümumi həcmi təkcə 1980-ci ildəki müvafiq göstəricidən iki dəfə kiçikdir. Digər tərəfdən qeyd etməliyik ki, 2006-cı ildə 11 qəza hadisəsi baş vermişdir. Qəza nəticəsində 9330 m. itirilmiş və qəzaya görə dəyən ziyan 4475551 man. təşkil etmişdir.^®

Göründüyü kimi, qazma prosesinin həyata keçirilməsində çox vacib tədbirlər planı işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Qazma işinin iqtisadi aspektlərini tədqiq edən professor M.C. Atakişiyev bu sahədə uçot işinin əhəmiyyətini wrğulayaraq onun düzgün qurulması, potensialın dəqiqləşdirilməsi üçün yenidən qiymətləndirmə aparılmasını məqsədəuyğun hesab edir. Stabilitiyin saxlanması üçün neftveriminin müasir metodları, texniki vasitələr və texnologiyalarla yanaşı, həm də effektiv qazma strategiyasını formalaşdırmaq gərəkdir. Burada ilk öncə qazma parkı yeniləşməli, güclü baltalar alınmalıdır. Ümumiyyətlə, qazma işi tammiqyaslı modernizasiya olunmalıdır.^'

Fikrimizcə, bütün bu qeyd olunanlara baxmayaraq respublikamızda 5-6 min dərinlikli quyuların qazılması adi reallığa

* Mirzəyev M., Mirzəliyev C. Neft haqqında nə bilirsiniz? Bakı: «MBM» MMC, 2005.- S. 49-50.

İsayev A. S. Neft sənayesinin ümumi texniki-iqtisadi probleminin həllinə quyuy keyfiyyətinin təsiri. Bakı: Azəmər, 2005.- S. 12.

“ ARDNŞ. «Azneft» İB üzrə 2003-20 10-cu illər üçün İllik hesabatlarına dair izahedici qeydlər. Bakı: 2004-2011.- S. 45-50.

Atakişiyev M.C. Qazmada İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri. Bakı: Elm, 1998.- S. 88.

çevrilmişdir. Məlum olduğu kimi, sovet texnologiyalarına əsaslanan üzən qazma qurğuları quyuların belə dərinliklərini fəth edə bilməmişdir. Respublikamıza yön alan, müasir texnologiyalarda ifadə tapan investisiyalar dənizdəki qazma qurğularının mütərəqqi standartlara cavab verən modifikasiyanı təmin etmişdir. Şelf adı ilə kodlaşdırılan köhnə qazma qurğuları yeni adlanışda və tərtibatda «Dədə Qorqud», «İstiqlal», «Qurtuluş» kimi modern dərin qazma qurğularına çevrilmişdir. Daha çevik və imkanlı «İstiqlal» qazma qurğusu 200 mln ABŞ dolları və 1200 mütəxəssis əməyi hesabına bərpa edilərək, dənizin 700 metrliyində, 7600 m. dərinlikdə quyu qazılmasını reallaşdırır. Hal-hazırda 2010-cu il üzrə Üzən qazma qurğuları haqqında (ÜQQ) yekun məlumat cədvəl 5.3-də geniş şərh olunmuşdur.

Cədvəl 5.3

Sıra №-sı	ÜQQ-nin adı	İşlədiyi sahənin adı və ya konservasiya tarixi
I	11	m
1.	«Xəzər-1»	01.1.1994-cü ildən təmirə ehtiyacı var.
2.	«Xəzər-2»	02.1.1996-cı ildən təmirə ehtiyacı var.
3.	«Xəzər-3»	01.1.1994-cü ildən təmirə ehtiyacı var.
4.	«Xəzər-4»	2007-cı ildə «Abşeronneft» NQÇI-nin «Qərbi Abşeron» yatağında 176 sayılı quyuda 40 metr qazma işləri aparmışdır. Qazma nöqtəsi gözləyir.
5.	«Xəzər-5»	Qazma nöqtəsi gözləyir.
6.	«Xəzər-6»	2007-ci ildə «Neft Daşlan» NQÇI-də 2093. 2312. 2363, 2365, 2368 sayılı qazılmış quyularda quyu layihələrinin bərkidilməsi işlərinin gözlənilməsi ilə əlaqədar olaraq qazma nöqtəsində saxlanılmışdır.
7.	«Şelf-1»	01.V.1995-Cİ ildən təmirə ehtiyacı var.
8.	«Şelf-2»	01.VI.1992-Cİ ildən təmirə ehtiyacı var.
9.	«Şelf-3»	01.1.1996-cı ildən təmirə ehtiyacı var.
10.	«İstiqlal»	15.XII.1998-Cİ ildən kontrakt üzrə icarədədir.
II.	«Dədə Qorqud»	29.IX.1995-ci ildən kontrakt üzrə icarədədir.

Mənbə: ARDNŞ. Elmi-Tədqiqatlar İnstitutu. Normativ-Tədqiqat Mərkəzi. ARDNŞ-nin əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri (2000-2010). Bakı: 2001-2011.- S. 142-143 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şübhəsiz, Xəzərin yeni zəngin karbohidrogen yataqları respublikanın neft-qaz sənayesinə, o cümlədən, qazma prosesinin inkişafına mütərəqqi dəyişikliklər gətirir. Qazma texnologiya- sının, qurğuların modernləşdirilməsinə qoyulan sərmayələr dənizin perspektivli yataqlarında tətbiqini nəzərdə tutur Xüsusi əhəmiyyətliyi ilə fərqlənən köhnə istismar sahələrinin Jə isə qazma texnologiyası əvvəlki standartlarda qalmaqda davam edir. Bu da, şübhəsiz ki, ümumi qazma prosesi üçün vəsait çatışmazlığı ilə yanaşı, həm də texnoloji çətinliklər törədir. Qazma dövriyyəsini əks etdirən iqtisadi göstəricilərin təhlili göstərir ki, köhnə dəniz və quru yataqlarında qazma prosesi son dərəcə depressiv meyillidir. Əvvəlki onilliklərə nisbətən qazmanın texniki-iqtisadi göstəriciləri 10 dəfələrlə aşağı düşmüşdür

Neft-qaz yataqlarının işlənməsi prosesində məlum olduğu kimi, qazma prosesi ən çox əmək tutumlu sahə kimi fərqlənir. Qazma briqadalarının aldığı məvaciblər hasilatçılarla müqayisədə rəqabət üstünlüyünə malikdir. Qazma prosesində fond, əmək potensialı, intellektual əməkdən, xərclər dövriyyəsindən, amor- tizasiyon fondndan rəşional istifadə, innovasiyon-texniki nailiyyətlər əsasında inkişafın yüksəldilməsi, kəşfiyyat qazmasının aparılması mühüm çağdaş məsələdir. Bu kimi məsələlərdə qazma prosesinin gəlir və xərclər smetasının rolu xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. Qazma üzrə bir metr qazma ge-dişinin maya dəyərinin ARDNŞ-nin 2010-cu il qazma sahələr üzrə faktiki gəlir və xərclər smetası Əlavə № 1-də öz geniş əksini tapmışdır. Əlavə № 1-dən də göründüyü kimi, qazma üzrə ARDNŞ-nin 2010-cu il qazma sahələr üzrə gəlirləri 308 mln man., xərcləri isə 276,4 mln man. təşkil etmişdir.

ARDNŞ-nin 2011-ci il qazma idarələri üzrə, qazmanın texniki-iqtisadi göstəricilərini yüksəltmək məqsədi ilə ARDNŞ tərəfindən təsdiq olunmuş qazmanın inkişaf proqramını rəhbər

“ Hacızadə E.M. Neft qazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı: Elm, 2002.- S. 146-147.

Hacıyev F. Ş. Sənayedə istehsal güclərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı; Elm, 2003.- S. 10.

tutur və bu proqram aşağıdakılardan ibarətdir;

- dünya standartlarına müvafiq «Smith» firmasının 3 şəroşkalı və PDC tipli baltaların tətbiq olunması;

- «Smith» firmasının istehsalı olan Rhino 6732 tipli hidravlik genişləndiricilərin tətbiq olunması;

- mürəkkəbləşmə və qəza vaxtı hidravlik zərbə vuranların «YASS» və «akseleratorlar»ın(Hydra-Jar) tətbiq olunması;

- kəşfiyyat quyularında qoruyucu kəmərlərin endirilməsinin «Weatherford» şirkətinin Azərbaycandakı nümayəndəliyi tərəfindən həyata keçirilməsi;

- quyuların qazılmasında nanotexnologiyaların «Qum-dəniz» sahəsində 472 sayılı quyuda müvəffəqiyyətlə tətbiq olunması.

Digər tərəfdən, ARDNŞ-nin 2011-ci il qazma idarələri üzrə yüksək texniki-iqtisadi göstəricilərə nail olması, inkişaf proqramına uyğun tədbirlərin reallığa çevrilməsi, aidiyyatı üzrə tenderlərdə uğurla iştirak etmək üçün güclü rəqabətə davamlı qazma qurumuna çevrilməsi məqsədilə aşağıda qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- yüksək texniki-texnoloji göstəricilərə malik «SWAKO» firmasının istehsalı olan təmizləmə qurğularının tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi;

- dünya standartlarına cavab verən 3 şarlı SMİTH, PDS, Bisentirik baltaların isdifadə edilməsi;

- quyu lüləsinin hazırlanması üçün xarici firmaların istehsalı olan hidravlik genişləndiricilərin tətbiq edilməsi;

- mürəkkəb quruluşa malik quyularda böyük diametri olan quyu lüləsinə qazılmasında xarici şirkətlərin təcrübəsinin tətbiq edilməsi.

Buradan da aydın görünür ki, qazımamın keyfiyyətli gedişi həm də səmərəli idarəetmə prosesində iqtisadi işin bacarıqlı təhlilindən, maliyyə möhkəmliyi və çevikliyindən xeyli dərəcədə asılıdır. İdarəetmədə inzibati metodlardan iqtisadi üsulların geniş tətbiqinə keçidi qazıma prosesinin səmərəsini də yüksəltməkdir. Daha çox nəticəlik quyunun tikintisinin ön plana çəkilməsi ilə bağlıdır. Bütün bunlar isə qazma prosesini əhatə edən silsilədə

elmiliyin, təşkilatçılığın yüksək tələbləri əsasında işlənmiş strategiya ilə reallaşa bilər. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yeni texno- logiyaların-üfui qazma, neftverimi artımının metodları üçölçülü seysmiklik, aktiv energetik qənaətin intensiv tətbiqi nisbətən bahalı karbohidrogenlərin işlənməsində xərclərin 2-3 dəfə azalmasına kömək edir. Neft şirkətləri müasir qazmada yerin təkinin quruluşunu, layın dəqiq təsvirini verən geofiziki və kompyuter modelləşməsi üsullarından istifadə edirlər. Bu metodlar' yüksək nəticəli olmaqla yanaşı qazıma prosesinin özündən də xeyli az xərclidir. Aparılan tədqiqat nəticəsində neft-qaz sənayesində qazmanın innovasiyalı qiymətləndirilməsinin aşağıdakı istiqamətdə aparılmasını məqsəduyğun hesab etmək olar:

- inventarizasiya aparmaqla qazma potensialının dəqiq müəyy'ən edilməsi;

- yaxın müddətli istehsal perspektivinə müvafiq təyin edilmiş potensial əsasında yeni mobil qazma strukturunun formalaşdırılması;

- müvafiq istehsal gücü və ənənəvi mümkün qazıma xərcləri vəhdətində po- tensialm səfərbərliyi və tətbiq edilməsi və s.

Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesində neft və qaz hasilatının artması ən önəmli məsələlərdəndir. Bunun üçün də elmi-texniki tərəqqinin innovasiyon nailiyyətlərinin yeni, səmərəli iqtisadi texnologiyaların tətbiqi isə burada məhsuldarlığın, iqtisadi artımın yüksəldilməsi üçün daha nikbin əsaslar yaradır. Bu baxımdan, ARDNŞ üzrə neft və qaz hasilatı geniş formada cədvəl 5.4 və cədvəl 5.5-də öz əksini tapmışdır.

ARDNŞüzrə neft hasilatının qaz kondensatı ilə birlikdə əsas göstəricilər dinamikası

Sıra JV(«-si	NQÇI-nin adı ,	Neft hasilatı (qaz kondensatı ilə birlikdə) (min ton)				
		1995	2000	2005	2009	2010
I	II	m	rv	V	VII	vm
1.	«Neft Daşları» NQÇI	795,5	783,6	821,4	874,7	904,7
2.	28 May adına NQÇI	5778,4	6018,0	5658,0	5256,3	5198,5
3.	«Abşeronneft» NQÇI	151,5	148,4	166,6	166,2	172,9
4.	«Oum adası» NOCI	163,7	151,3	171,2	80,4	63,5
5.	N.Nənnanov adına NQÇI	460,0	308,0	317,5	382,2	383,1
6.	«Bulla-dəniz» NQÇI	188,2	93,5	77,3	-	-
	Cəmi dəniz üzrə	7537,3	7502,8	7212	6759,8	6722,7
7.	«Balaxanıneft» NQÇI	224,7	232,1	220,3	208,9	210,1
8.	Ə.C.Əmirov adına NQÇI	99,4	105,4	84,7	68,4	68,5
9.	«Bibihevatneft» NQÇI	156,8	140,1	131,6	115,9	120,2
10.	«Binəqədinəft» NQÇI	144,0	129,6	58,8	-	-
11.	«Suraxanıneft» NQÇI	124,9	132,0	130,5	-	-
12.	H.Z. Tağıyev adına NQÇI	97,7	76,1	62,9	64,4	65,4
13.	«Sivəzəneft» NQÇI	86,0	58,2	42,2	44,7	40,2
14.	«Sivəneft» NQÇI	330,8	-	-	-	-
15.	«Salyan» NQÇI	199,6	-	-	-	-
16.	«Muradxanlı» İHM	37,6	-	30,4	32,4	32,1
17.	«Qaraçuxur» İHM	-	-	-	6,8	19,6
	Cəmi quru üzrə	1481,8	873,5	761,4	541,5	556,1
18.	«Azəpetrol» MM	55,9	135,4	-	*	*
19.	«ANSAD Petoyl» MM	34,3	42,2	45,8	*	*
20.	«Azgəneft» MM	52,0	45,7	65,7	*	*
21.	«YKAS» LTD (BMB öyl imk)	-	-	*	*	*
22.	«Şirvan Oyl» MM	-	266,6	233,3	♦	♦
23.	«Muradxanlı» ƏS	-	-	-	*	*
24.	«Salyan» ƏS	-	197,2	344	♦	*
25.	«Qarasu» ƏS	-	135,4	265,7	♦	*
26.	«Qobustan» ƏS	-	-	4,4	*	*
27.	«AzSonq-Li» MMC	-	-	6	*	*
28.	«Binəqədiyöl» ƏS	-	-	-	*	*
	Cəmi MM-lən üzrə	142,2	637,1	994	1242,0	1180,7
	Cəmi quru NQÇI-ləri MM ilə birlikdə	1624,0	1510,6	1755,4	1783,5	1736,8
	Cəmi ARDNŞ üzrə	9161,3	9013,4	8967,4	8543,3	8459,5

Mənbə: ARDNŞ. Elmi-Tədqiqatlar İnstitutu. Normativ-ARDNŞ-nin əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri (2000-2010). S. 10 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqat Mərkəzi.
Bakı: 2001-2011.-

Cədvəl 5.5

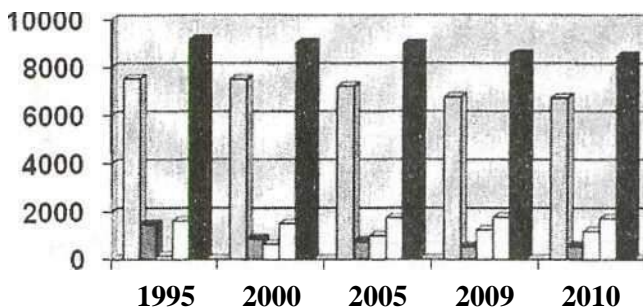
ARDNŞ üzrə qaz hasilatının mənas göstəricilər dinamikası

Sıra №-si	NQÇI-nin adı	Qaz hasilatı (mln. kub metr)				
		1995	2000	2005	2009	2010
I	II	III	IV	V	VII	VIII
1.	«Nəft Daşları» NQÇI	47,6	50,6	52,2	65	65
2.	28 May adına NQÇI	1607,6	2103,9	2361,8	5837,2	6243,8
3.	«Abşeronneft» NQÇI	28,3	32,0	40,5	51,9	51,7
4.	«Qum adası» NQÇI	2533,3	1422,9	349,2	267,9	169,6
5.	N. Nərimanov adına NQÇI	1002,4	559,8	499,0	489,4	398,9
6.	«Bulla-dəniz» NQÇI	1188,1	614,1	387,4	-	-
	Cəmi dəniz üzrə	6407,3	4783,3	3690,1	6711,4	6929
7.	«Balaxanıneft» NQÇI	8,7	9,2	14,2	11,1	11,1
8.	Ə.C. Əmirov adına NQÇI	32,3	39,4	39,2	46,3	39,3
9.	«Bibiheybətneft» NQÇI	21,5	21,3	21,7	16,7	19,1
10.	«Binəqadineft» NQÇI	15,8	15,7	10,4	-	-
11.	«Suraxanıneft» NQÇI	18,0	18,1	19,9	-	-
12.	H.Z. Tağıyev adına NQÇI	10,4	9,7	9,8	3,6	5,8
13.	«Siyəzəneft» NQÇI	47,6	39,7	18,3	9,7	9,9
14.	«Şirvanneft» NQÇI	17,4	-	-	-	-
15.	«Salyanneft» NQÇI	36,8	-	-	-	-
16.	«Muradxanlı» İHM	0,6	-	0,6	0,6	0,6
17.	«Qaraçuxur» İHM	-	-	-	2,3	6,1
	Cəmi quru üzrə	209,1	153,1	133,5	90,3	91,9
18.	«Azərpətro» MM	4,0	11,1	-	*	*
19.	«ANŞAD Petro» MM	21,2	24,1	25,9	*	*
20.	«Azgəmeft» MM	2,4	2,5	0,8	*	*
21.	«YKAS» LTD (BMB OYL İNK)	-	-	-	*	*
22.	«Şirvan OYL» MM	-	10,9	15,1	*	*
23.	Muradxanlı ƏŞ	-	-	-	*	*
24.	«Salyanoyl» ƏŞ	-	29,5	54,8	*	*
25.	«Qarasu» ƏŞ	-	-	6,119	*	*

26.	«Az.Sonq Li» MMC		-	0,4	◆	----- 1
27.	«Binəqadiyol» ƏŞ	-	-	3,3	*	*
28.	«Qaraçuxur» ƏŞ				◆	*
29.	«Suraxan» Oyl ƏŞ				◆	*
30.	Qobustan» ƏŞ	-	-	-	◆	◆
	CəmiMM-ləri üzrə	27,6	78,1	106,4	101,4	157,8
	Cəmi quruNQÇI-lər MM ilə birlikdə	236,7	231,2	239,9	191,7	249,7
	Cəmi ARDNŞ üzrə	6644,0	4814,5	3930,6	6903,1	7178,7

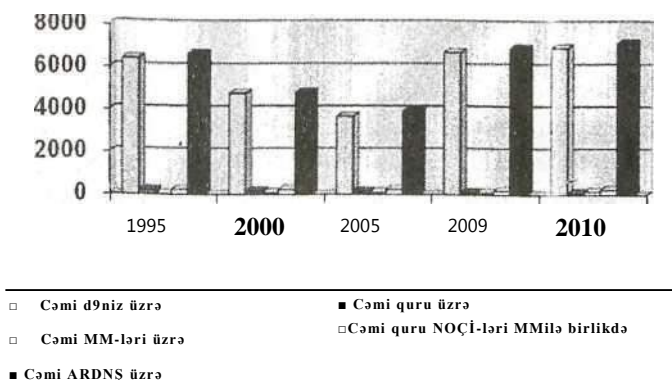
Mənbə: ARDNŞ. Elmi Tədqiqatlar institutu. Normativ-Tədqiqat Mərkəzi. ARDNŞ-nin əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri (2000-2010). Bakı: 2001-2011.- S. 80-83 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

ARDNŞ üzrə neft-qaz hasilatının dinamikası qrafik formada şəkil 5.1 və şəki! 5.2-də öz əksini tapmışdır.

- Cəmi dəniz üzrə
- Cəmi MM-ləri üzrə ■
- Cəmi ARDNŞ üzrə
- Cəmi quru üzrə
- Cəmi quru NQÇI-ləri MM ilə birlikdə

Şəkil 5.1. ARDNŞ üzrə neft-qaz hasilatının qaz kondensatı ilə birlikdə əsas göstəricilər dinamikası

Şəkil 5.2. ARDNŞ üzrə qaz hasilatının əsas göstəricilər dinamikası

Şəkil 5.1 və şəkil 5.2-dən göründüyü kimi hal-hazırkı məqamda texniki-texnoloji və maliyyə çətinlikləri, təchizatdakı gərginliklər köhnə yataqlarda istismarı rentabelsiz etmişdir. Qazma prosesi səngimiş, texniki təminat pisləşmiş, istehsalat birliklərinin maliyyə dayanıqlığı pozulmuşdur. Burada hasilat hər il enməyə məruz qalır, istismar xərcləri isə əksinə olaraq azalır. 2010-cu ildə «Azneft» İB tərəfindən Azərbaycan Respublikasının dəniz sektorunda 16 neft və qaz-kondensat və quru ərazisində isə 19 neft və qaz yataqları istismarda olmuşdur. Hərrs dəniz yataqlarının, həm də quru ərazisindəki yataqların işlənməsi başlıca olaraq təsdiq edilmiş layihə sənədləri əsasında aparılmışdır. Belə ki, dənizdə yerləşən yataqların ehtiyatlarından hasilat tempi qurudakı yataqlara nisbətən xeyli yüksək olmuş və 2009-cu ildə müvafiq olaraq 7,26% və 0,98% təşkil etmişdir.

«Azneft» İB-də qaz hasilatının səviyyəsi 2010-cu ildə dəniz yataqlarında 6929,2 mln kubmetr olmuşdur. O cümlədən, «Günəşli» yatağında qaz hasilatı 5824,7 mln kubmetr olmuşdur ki, bu da ümumi «Azneft» tB üzrə hasilatın 89,94%-ni təşkil edir. Qurudakı yataqlarda isə qaz hasilatı 2010-cu ildə 91,9 mln. kub metr olmuşdur.

ümumilikdə götürükdə, 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının tarixində rekord səviyyədə 50,8 mln ton neft (qaz kondensatı ilə birlikdə) və 26,4 mlrd kubmetr qaz hasil edilmişdir. Neftin 49,1 mln tonu, qazın 26,2 mlrd kub metri dəniz, neftin 1,7 mln tonu, qazın 0,2 mlrd kubmetri quru yataqlarından hasil edilmişdir. Burada, ARDNŞ-in (quruda fəaliyyət göstərən şirkətlərlə birlikdə) 2010-cu ildə 8,5 mln ton neft və 7,2 mlrd kubmetr qaz hasil etmişdir. 2010-cu ildə neft emalının həcmi 6,2 mln ton təşkil etmişdir.

Bildiyimiz kimi, 2010-cu il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının lokomotiv olan neft-qaz sənaye sahələri üzrə istehsal göstəricilərində artım müşahidə olunmuşdur.

Əldə olunan məlumatların təhlili göstərir ki, neft-qaz sənayesinin əsas inkişaf meyillərinin planlaşdırılması üçün üç istiqamətdən istifadə etmək mümkündür.

Birinci istiqamət baza dövründə əldə edilmiş potensialdan səmərəli istifadə istehsalın əsas meyillərinin saxlanması nəzərdə tutur.

İkinci istiqamət əsas ehtiyat növləri üzrə real məhdudiyyətləri nəzərə almaqla birinci istiqamətdən fərqlənir və sahənin məmullatlarına tələbi tamamilə ödəməyi zəruri hesab edir.

Üçüncü istiqamət neft-qaz sənaye sahələri tərəfindən səmərəli istifadə olunmaq şərtilə məhdud resurs həcminin bölüşdürülməsini nəzərə almaqla sahə məhsuluna perspektiv tələblərin tam ödənilməsini vacib bilir.

Ona görə də neft-qaz hasilatının ümumiləşdirilmiş əlamətlərlə əvvəlcədən qruplaşdırılması əsasında dinamik iqtisadi-riyazi model üzrə uzunmüddətli proqnozlaşdırılma üsulu daha müsbət nəticə verir.

Qruplaşdırma aşağıdakı kimi aparılır:

- kəşfiyyat və qazma;
- neft və qaz hasilatı;
- neft-mədən və qazma avadanlıqlarının təmiri üçün məmullat və ehtiyat hissələri;

- digər məhsullar (təsərrüfat müqavilələri üzrə).

Qeyd etmək lazımdır ki, optimallaşdırma modeli çərçivəsində müxtəlif asılılıqlar nəzərə alınır. Buraya aşağıdakı asılılıqları aid etmək olar:

- hər istehlakçının müxtəlif məqsədlərini ödəməklə hər bir avadanlıq növünün xüsusi çəkisi arasındakı asılılıq;
- tələbatçının istehsalın artımı ilə istifadə edilən avadanlıq payı arasındakı asılılıq;
- avadanlıqların məhsuldarlıqlarının artımı ilə onun istifadəsi arasındakı asılılıq.

Neft-qaz sənaye sahələrində hasilatın artırılmasının proqnozlaşdırılmasının əsas şərtlərindən biri avadanlıqların maksimum məhsuldarlığa malik olmasıdır. Daha doğrusu, avadanlıqların məhsuldarlıqlarının dəyişməsi və onların sayı arasında funksional asılılığı müəyyən etmək lazımdır.

Neft-qaz sənaye sahələrinin normal inkişaf etməsi üçün ən əsas məsələlərdən biri avadanlıqların perspektiv tələbatının düzgün müəyyən edilməsidir. Avadanlıqların sayı, onların vəziyyəti və texniki səviyyəsi, onlardan səmərəli istifadə istehsalının planlaşdırılmış həcmnin müəyyən edilməsinin əsas amillərindəndir.

Neft və qaz sektorunun dinamik inkişafı və regionların enerjidaşıyıcıları ilə təminatının yaxşılaşdırılması, eyni zamanda qeyri-neft sektorunda yaradılan əlverişli investisiya mühiti, aparılan özəlləşdirmə prosesi kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyi və digər islahatlar qeyri-neft sahələrinin daha intensiv inkişafını təmin edəcəkdir.

Neft-qaz sənayesinin innovasiyah inkişafı məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- yeni yataqların axtarışı və kəşfiyyatı;
- aşkar edilmiş yataqların tammiqyaslı işlənməyə cəlb edilməsi;

- işlənmədə olan yataqlarda yeni quyuların qazılması və fəaliyyətsiz quyuların bərpaası;
- işlənmədə olan yataqlar üzrə neftvermə əmsalının artırılması məqsədilə yeni texnika və texnologiyaların tətbiq edilməsi;
- neft-qaz hasilatı, nəqli və emalı sistemlərinin tikilməsi, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi;
- elmi-texniki nailiyyətlərdən və qabaqcıl təcrübədən geniş istifadə edilməsi.

Bildiyimiz kimi, 18 noyabr 2007-ci il tarixində Türkiyə ilə Yunanıstan arasında inşa olunmuş qaz kəmərinin açılışı mərasimi olmuşdur. 296,5km-lik kəmərin 210 km-i Türkiyənin, 86,5 km-i Yunanıstanın ərazisindən keçir. Bu layihənin ilkin mərhələsində 250 mln kubmetr, ikinci ildə 300 mln kubmetr, üçüncü ildə 750 mln kubmetr qaz nəql ediləcəkdir. Mütəxəssislərin apardığı hesablamalara və alınan proqnoza görə son 15 il ərzində bu göstərici 12 mlrd kubmetrə çatdırılmalıdır. Digər tərəfdən, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru kəməri ilə indiyədək təqribən 143,6 mln ton neft ixrac olunmuşdur. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə yaxın gələcəkdə AÇG yataqlarının istismarı nəticəsində hər gün 1 mln barel neft nəql ediləcəkdir ki, bu da Azərbaycana 10 milyardlarla dollar gəlir gətirəcəkdir.

«Azneft» İB-nin NQÇİ-lərində neft və qaz hasilatında olan problemlər quyu fondlarının hər il azalması ilə yanaşı, fəaliyyətsiz quyu fondlarının çəkisinin artması ilə əlaqədardır. Burada maliyyə, təchizat və texnoloji sahədə çətinliklər də öz təsirini göstərir. Belə ki, köhnə dəniz və quru sahələri quyu debitliyində də kəskin fərqliliyə malikdirlər. Bu da, təbii ki, daha çox quyuların istismar yaşı ilə əlaqədardır. 2000-ci il üzrə quyuların orta sutkalıq debiti quruda 0,7 ton, dənizdə isə 15,2 ton olmuşdur. Rusiyada isə bu göstərici 7,4 tondur. Müvafiq göstərici 20 il öncə 1980-ci ildə dənizdə 11,5 ton, quruda isə 1,3 ton

olmuşdur.^^ Akademik X.B.Yusifzadənin fikrincə, axtarış- kəşfiyyat işləri məqsədyönlü aparılarsa, üç min dayanmış quyu bərpa edilərsə, laya təsir tədbirləri gücləndirilərsə hasilatı 1,5-2 dəfə artırmaq mümkündür.®^ Məlumat üçün qeyd edək ki, hər bir quyu yüz milyonlarla manata başa gəlir. «Nə qədər qazılmalıdır?»- sualına düzgün cavab verm.'-k məsələsi bu günə kimi mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Akademik A.X.Mirzəcanza- dənin Ç.A.Sultanovla birgə yazdığı «Диакоптика процессов нефтеотдачи пластов» monoqrafiyasında neftvermənin mexaniki ünsürləri, neft-qaz hasilatının dinamik sistemi, layın neftver- məsinin proqnozlaşdırılmasının qiymətləndirilməsi metodları, neft ehtiyatlarının hasilatı mexanizmi və s. kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.®®

Beləliklə, neft hasilatının artırılmasında qazılacaq neft quyularının sayının düzgün müəyyənəndirilməsi həm iqtisadi, həm də texniki cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki tələb edildiyindən artıq quyu qazıldıqda külli miqdarda vəsait sərf ediləcək, az quyu qazıldıqda isə neft hasilatın tələb olunan səviyyəyə qədər artırmaq mümkün olmayacaqdır. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında neft-qazçıxarma idarələrinin mövcud istehsal gücünü nəzərə alaraq illik neft hasilatını hesablamaq üçün metodik göstəriş işlənib hazırlanmışdır. Bu metodik göstərişə əsasən neft-qazçıxarma idarələrində illik neft hasilatı həcmi hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilməsi

⁶⁷
tövsiyə edilmişdir:

İnformatik icmal // Azərbaycan Neft Təsərrüfatı Jurnalı, 2000, №2.- S. 58-61.

Юсифзаде Х.Б. Состояние и перспективы развития нефтегазодобычи в Азербайджане. // Азербайджанское нефтяное хозяйство, X»11-12, 2000.- С. 29-39.

Мирзаджанзаде А.Х., Султанов У.А. Диакоптика процессов нефтеот- дачи пластов. Баку: 1995.-С. 108.

Yüzbaşova G.Z., .Abdullayev Z.S. Azərbaycanın neft-qaz strategiyası: problemlər və proqnozlar. Bakı: Nurlan, 2006.- S. 108.

Qii=Qrcai: Ə,t (5.1) V

Burada:

Qrcai - il ərzində rcalizə ediləcək neftin həcmi;

Əit - mədəndaxili neft itkilərini nəzərə alan əmsal.

Ə]t — Qtex : Qrez (5.2)

Burada:

Qtex - satılmaq məqsədi ilə texnoloji hazırlanmış neftin həcmi;

Qrez - il ərzində mədən rezervuarlarına daxil olan neftin həcmi.

Bütün bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq ümid edə bilərik ki, köhnə yataqlarda hasilat və istismar hələ çox onilliklər davam edəcəkdir. Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycanın neft-qazçıxarma sənayesində istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək və əmək məhsuldarlığını artırmaq, bu sahədə dünyanın bir çox ölkələrində əldə edilmiş təcrübədən istifadə edərək neft-qaz hasilatının artırılmasında müəyyən müsbət nəticələr əldə edə bilərik.

Neft-qaz sənayesinin texniki-iqtisadi durumunu təhlil edərkən istehsalatda məhsuldarlığı artırmaq, istehsalatda səmərəliliyin artırılmasının təhlili, neft və qazın maya dəyərinin aşağı salınması probleminin maliyyələşdirilməsini mühüm strateji məsələ olaraq önə çəkərək bu və ya digər aktivlərin dövriyyəsinə yüksəldərək, məqsədyönlü strategiya və onun reallaşma taktikasının işlənməsini şərtləndirir. Bu zəruri istehsal şərtlərinin dəyərləndirilərək istehsal amillərinin iqtisadi əhəmiyyəti, məhsulun maya dəyəri və onun aşağı salınması kimi məsələlərin geniş formada təhlili aparılmışdır.

5.2. Neft-qaz sənayesində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın neft-qaz sənaye sahələrində innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyindən söhbət açarkən nəzərə almaq lazımdır ki, innovasiya fəaliyyəti özü-özlüyündə bir çox sahəni əhatə edir (innovasiya prosesləri-rekonstruksiya, modernləşdirmə, avtomatlaşdırma, yeni məhsulların realizasiyası, yeni idarəetmə üsullarının tətbiqi, yeni xammallardan istifadə etmə, innovasiya keyfiyyətə təsir mexanizmi kimi və s.) və bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur.

Zənnimizcə, innovasiya səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər neft-qaz sənayesinin elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor işlərinə (ETTKİ) olan tələbatı göstərir, ETTKI üzrə perspektiv istiqamətlərə yönələn fundamental və tətbiqi araşdırmaların məsrəflər strukturunu müəyyən edir, yeniliyin tətbiqi ilə məşğul olacaq elmi-texniki potensialın strukturunu tərtib edir, ETTKLİ ilə məşğul olan kadrların elmi səviyyəsini və onun gələcək perspektivini müəyyənləşdirir, neft-qaz sənayesinin innovasiya imkanlarını onun innovasiya tələbatı ilə müqayisəsini göstərir, elmi və texnoloji inkişaf üçün neft-qaz sənayesinin perspektivlərini aydınlaşdırır və onun perspektivdə əldə olunacaq istehlak bazarı mövqelərini müəyyənləşdirir.

Neft-qaz sənayesinin innovasiya inkişafına qabiliyyətini əks etdirmiş göstərici (K_a) aşağıdakı düsturlar vasitəsilə ifadə olunur:®*

$$K_a = \frac{ISL}{C} \cdot \frac{ETKL}{K} \cdot \frac{QMLL^K}{CM} + CM^* r \quad (5.3)$$

$$K_a = \frac{K}{Axc} \cdot \frac{ETTKI}{EXCMI,J} \quad (5.4)$$

° Abasova S. H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarə edilməsi. Bakı; Azərneşr, 2008.- S. 120-124.

B u r a d a : v ə /-ETKLİ ilə məşğul olan işçi sayının buraxılan məhsulun həcminə nisbətinin faktiki və normativ qiyməti nəfər (mln manat);

və CA'''-ETKLİ-nin istehsala göndərilməsi üçün müəyyən hissəsinin təcridən çıxarılmaya yönələn məhsulu (yeni məhsulun satışı həcminə uyğun olan) əvəz olunması manat;

Q[^]BTKü CA'-ETKLİ-nin istehsala göndərilməsi üçün müəyyən hissəsinin təcridən çıxarılmasına yönələn texnologiyaların (əmək məsrəfləri) çıxışa yönələn texnologiyalarla əvəz olunması min nəfər-manat;

və AXC-faktiki və normativ üzrə təcrübə üçün nəzərdə tutulan istehsalda işlənən avadanlıq dəyərin xüsusi çəkisinin avadanlığın ümumi dəyərinə nisbəti, %-lə;

EXCM^{j,^,ı} və EXC-faktiki və normativ üzrə ETKLİ üzrə məsrəflərin məhsulun həcminə nisbəti %-lə;

K_s -siyahı üzrə işçilərin çəki əmsalı;

-texnologiyanın yeniləşməsinə çəkilmiş məsrəflərin çəki əmsalı;

Xjmrınaq zamanı təcrübə üçün istehsala çəkilmiş məsrəflərin çəki əmsalı;

K_ı -istehsala çəkilən məsrəflərin çəki əmsalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu əmsalların cəmi vahidə bərabər olmalıdır:

$$K^{\wedge} + K''' + K_{s} + K^{\wedge} + K_{ı} = 1(5.5)$$

Neft-qaz sənayesində innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymət- ləndirilməsinə gəldikdə bu sahədə külli miqdarda düsturlar vardır ki, onların içərisindən ən düzgününü seçmək çətindir. Bunlardan əsası innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarından yeniliyə çəkilən məsrəflərin müqayisə metodunu göstərmək olar. Belə ki, yeniliyin mənimsənilməsinə çəkilən məsrəflərin səmərəliliyini aşağıdakı göstəricilər ilə idarə etmək mümkündür:

- yeniliyin mənimsənilməsinə çəkilən məsrəflərin müəyyən edilməsi;

- istehsal və məhsulun realizasiyasına çəkilən ümumi xərclərin müəyyən edilməsi;

- yeniliyin tətbiq olunması ilə məhsul realizasiyasından əldə olunan gəlirlərin müəyyən edilməsi;

- bütün növ məhsulların realizasiyasından əldə olunan gəlirlərin müəyyən edilməsi;

- qeyri-material aktivlərin dəyərinin müəyyən edilməsi;

- əsas fondların dəyərinin müəyyən edilməsi;

- təmiz mənfəətin müəyyən edilməsi;

- personalın orta siyahı tərkibinin müəyyən edilməsi.

Neft-qaz sənayesində yeniliyin mənimsənilməsinə çəkilən məsrəflərin səmərəliliyi aşağıdakı göstəricilərdə özünün xüsusiyyətlərini büruzə verir:

- məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması;

- fondla silahlandırma əmsalının yüksəldilməsi;

- məhsulun realizasiya və ya satış həcminin artırılması;

- satışın rentabelliyyəsinin artırılması, həmçinin, digər istehsal və maliyyə göstəricilərinin rentabellik əmsallarının yaxşılaşdırılması.

Bu baxımdan, xüsusilə qeyd etmək vacibdir ki, «Azneft» İB üzrə 2010-cu hesabat ilində 10661,2 min manat həcmində faktiki 97 mövzu üzrə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri və onların nəticələrinin istehsalatda tətbiqi istiqamətində işlər aparmışdır. Bu işlərdən 8150 min manat həcmində 74 iş yeni mövzuları və 2511,2 min manat həcmində 23 iş isə 2009-cu ildən olan keçid mövzuları əhatə edir. Bu işlər eədvəl 5 7-də 2010-cu ilin elmi-tədqiqat işlərinin statistik göstəriciləri, əvvəlki illərin faktiki göstəriciləri ilə müqayisəli şəkildə öz geniş əksini tapmışdır.

Cədvəl 5.7

**«Azneft» İB-nin sifarişi üzrə yerinə yetirilən elmi-tədqiqat,
təcrübi-konstruktor işləri**

Sıra №-si	Təşkilatın adı	İllər (2006-2010) mövzuların sayı (mövzu)				Üzrə illər (2006-2010) üzrə işin dəyəri, (ƏDV-siz) (min man.)			
		2006	2008	2009	2010	2006	2008	2009	2010
I	II	ni	rv	V	VI	vii	VIII	IX	X
1.	Neftqazəlimitədqiqatlayihə İnstitutu üzrə: Yeni işlər Keçid işlərin Cəmi	63 21 84	32 21 53	33 19 52	48 15 63	2407,4 755,6 3163	2150,0 627,5 2777,5	4163,45 1115,11 5278,6	6545 1829,48 8374,5
2.	Geofizika ETİ üzrə: Yeni işlər Keçid işlərin Cəmi	5 5 10	3 4 7	3 3 6	6 3 9	125,0 164,3 289,3	609,63 307,62 917,25	1230,0 151,69 1381,7	825,0 510,0 1335,0
3.	İnformasiya texnologiyaları və rabitə idarəsi üzrə: Yeni işlər Keçid işləri Cəmi	2 - 2	- 3 3	2 1 3	2 - 2	62,0 - 62,0	- 92,0 92,0	170,0 20,0 190,0	130,0 70,0 200,0
4.	Kənar təşkilatlar üzrə: Yeni işlər Keçid işləri Cəmi	6 5 11	n 7 18	14 9 23	18 5 23	74,5 54,4 129,0	236,22 107,43 343,65	399,35 111,8 551,15	650,0 101,7 751,7
5.	«Azneft» İB üzrə YEKUN: o cümlədən: Yeni işlər Keçid işləri	107 76 31	81 46 35	84 52 32	97 74 23	3643,4 2669,0 984,72	4128,4 2995,85 1132,55	7361,4 5962,8 1398,6	10661,2 8150,0 2511,2

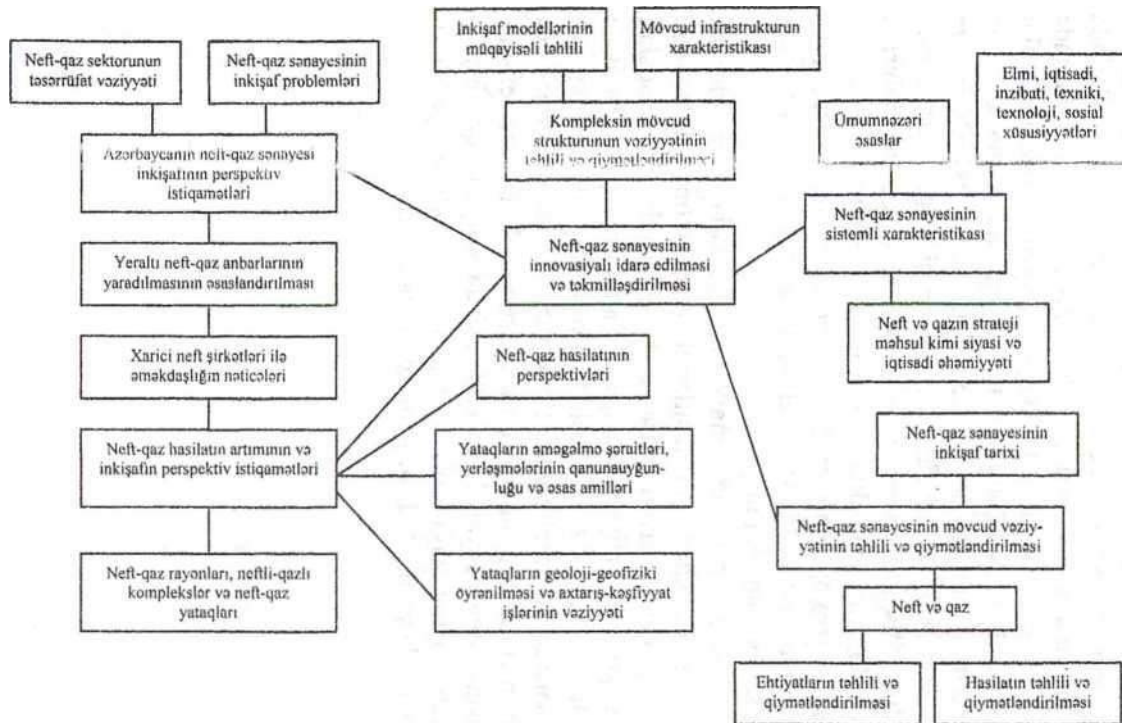
Mənbə: ARDNŞ. «Azneft» İB üzrə 2006 I-2010-CU illər üçün illik dair izahedici qeydlər. Bakı: 2007-2011 hesabatlarına hazırlanmışdır

Cədvəl 5.7-də göstərilmiş işlər, ARDNŞ-nin sahə elmi-tədqiqat institutları, idarələri və həmçinin respublikamızın digər elmi təşkilatların tərəfindən yerinə yetirilmişdir.

Həmçinin, qeyd etməliyə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 mart 2007-ci il tarixli 539 nömrəli fərmanına

əsasən, ARDNŞ-nin 51 sayılı 12 mart 2007-ci il tarixli Və «Azneft» İB-nin 94 sayılı 19 mart 2007-ci il əmrləri əsasında aparılmış struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar «Azneft» İB-nin «2007- ci ildə yeni texnika və texnologiyanın istehsalat proseslərində tətbiqi haqqında» 469 sayılı 20 dekabr 2006-cı il tarixli əmrində müvafiq dəyişikliklər edilərək, NQÇİ-lərdə yeni texnikanın tətbiqi üçün 297 sayılı, 17.XII.2009-CU il tarixli yeni əmr verilmişdir. Belə ki, «Azneft» İB-nin 297 sayılı, 17.XII.2009-cu il tarixli Əmrə görə onun NQÇİ-də neftçıxarmanın səmərəliliyinin artırılması məqsədilə 59 adda yeni texnika və texnologiya tədbirləri planlaşdırılmışdır. Beləliklə, 2009-cu ildə yeni texnika və texnologiyalar üzrə aparılmış tədbirlər nəticəsində nəzərdə tutulmuş 9910 ton neftə qarşı 12582 ton neft hasil edilmiş və 783040 manat iqtisadi səmərə əldə edilmişdir.

Fikrimizcə, neft-qaz sənaye müəssisələrinin innovasiyah idarə edilməsi təşkilədici elementlərinin manevretmə qabiliyyətini artırmaqla, onların sayını ixtisar edib, elementlərarası əlaqələri azaltmaq yolu ilə fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq olar. Bu isə o deməkdir ki, neft-qaz sənayesində fəaliyyət göstərən idarə və müəssisələrdə az məhsuldar elementlərdən imtina etmək və intensiv metodlara üstünlük vermək lazımdır. Beləliklə, neft-qaz sənayesinin innovasiyah idarə edilməsində səmərəli quruluş və fəaliyyətin optimallaşdırılması istiqamətində həll etməyə rəvac verir ki, bu da şəkil 2.5-də öz geniş əksini tapmışdır.

Ş»kil 5.3. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsi və təkmilləşdirilməsinin məntiqi modeli

Şəkil 5.3-dən göründüyü kimi, neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsi və təkmilləşdirilməsi, əsasən aşağıdakı prinsiplər əsasında aparılması məqsədəuyğundur:

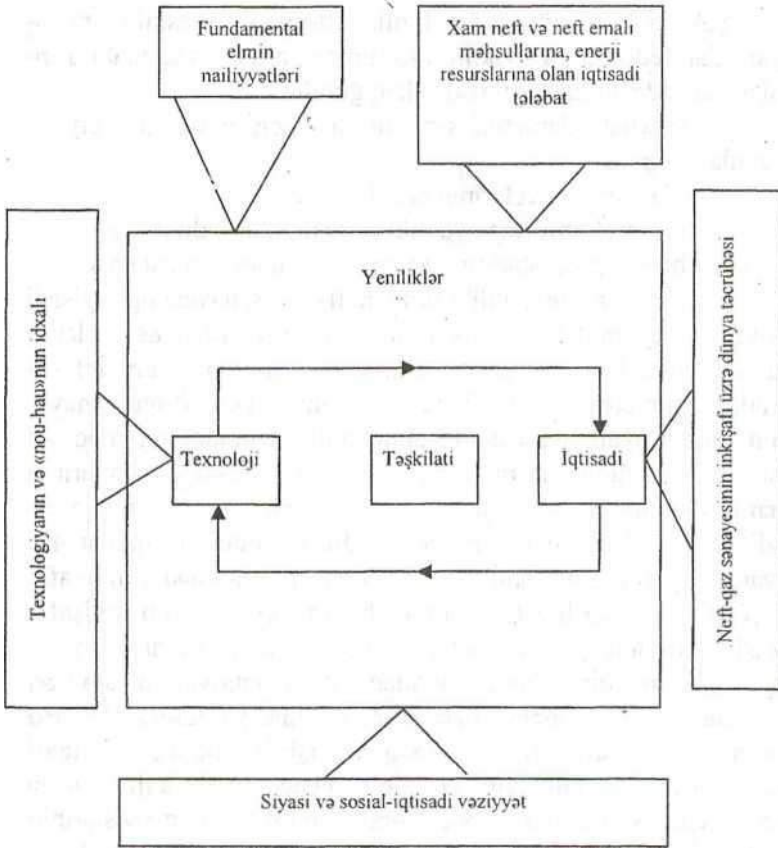
təşkilati idarəetmə strukturunun korporativ strategiyaya uyğunlaşdırılması;

idarəetmə xərclərinin azaldılması;

səmərəli informasiya mübadiləsinin aparılması;

biznes proseslərinin səmərəliliyinin artırılması və s.

Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesinin iqtisadi inkişafın meyarından və ona təsir edən amillərdən asılı olaraq müxtəlif modellər formalaşır. Yalnız bu şəraitdə lazımi inkişaf sürətini təmin etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsinin amillik modelinin məqsədi məhsul istehsalının həcmi dinamikası və istehsal ehtiyatlarının həcmi dinamikası arasında kəmiyyət əlaqələrini müəyyənləməkdir. Bu baxımdan, qeyd edilən strateji istiqamətlərin həyata keçirilməsinə nail olmaq üçün, ilk növbədə, müvafiq konsepsiya işlənib hazırlanmalı və bu zaman texnoloji inkişafın gedişi, texnoloji proqnozlaşdırma və texnoloji monitoring ön plana çəkilməlidir. Yalnız bundan sonra innovasiya amilləri hesabına neft-qaz sahələri üzrə nisbi təminat yaratmaq olar. Bu baxımdan, apardığımız elmi-tədqiqat işinin məntiqi nəticəsi olaraq prof T.N.Əliyevin «Ekoloji menecment» adlı əsərinə istinad edərək neft-qaz sənayesində innovasiya proseslərinin mənbələri və onların qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı şəkil 5.4-də öz geniş əksini tapmışdır.ö^

Şəkil 5.4. Neft-qaz sənayesində innovasiya proseslərinin mənbələri və onların qarşılıqlı əlaqəsi

Neft-qaz ərazilərində yerləşən yataqların perspektiv təyinatlı təsbit olunmuş zaman çərçivələrində səmərəli işlənməsi yeni texniki və texnoloji keyfiyyətli istehsalın təşkili, fəaliyyətsiz quyuların fondunun bərpa edilərək istismara verilməsi prosesləri ilə bağlıdır. Lakin buradakı istehsal artımlarını yalnız səmərələşdirici iqtisadi və texnoloji alətlərlə dövrüyyəyə gətirmək olmaz. Sabitliyin

davamlılığını və böyük artımların təminatı isə əsaslı dərəcədə qazma prosesinin səmərəli qurulmasından və yeni qazma strategiyasının işlənilib reallaşdırılmasından yetərli asılı olacaqdır.

Zənnimizcə, neft-qaz sənayesində kompleks innovasiya tədbirlərini həyata keçirmək vacibdir. Həmin tədbirlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- neft və qazçıxarma idarələri ölçü cihazları ilə təchiz edilməli, onların fəaliyyət göstərdiyi sahələrdə genişmiqyaslı monitorinq işlərinin aparılması;

- texnikanın son nailiyyətləri nəzərə alınmaqla «Azneft» İB müəssisələri üçün qazma qurğularının yenidən layihələşdirilməsi və tikintisinin təmin edilməsi;

- neftin yığılması, saxlanması və nəqli istifadə edilən nasaz, xüsusən damları pis vəziyyətdə olan çənlərdən neft itkilərinin azaldılması üçün yerli reagentlər əsasında qoruyucu təbəqələrin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi;

- quyuların əsaslı və cari təmirinin beynəlxalq standartlara uyğun aparılması;

- neft-qaz sənayesinin texnoloji səviyyəsinin innovasiyalar əsasında qiymətləndirilməsi;

- neft-qaz sənayesində texnoloji innovasiya meylinin işlənilib hazırlanması.

VI FƏSİL. AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ MÜASİR İDARƏETMƏ STRUKTURUNUN TƏŞKİL EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

6.1. Neft-qaz sənayesində müasir idarəetmə strukturunun təşkil edilməsi mexanizmi

Məlum olduğu kimi, neft-qaz sənaye sahələrində idarəetmə strukturu idarəetmə sisteminin qurulmasının daxili fonnasını əks etdirir. Belə ki, neft-qaz sektorunda struktur ünsürlərinin bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqədar olması bütöv, vahid bir sistemi-istehsalın idarə edilməsi sistemini əmələ gətirir. Ona görə də struktur ünsürləri və onların məcmusu idarəetmə sisteminin atributunu, əsasını təşkil edir. Neft-qaz sənaye sahələrində idarəetmə strukturu idarəetmədə əmək bölgüsünün formasıdır. Burada əsas məsələlərdən biri idarəetmənin funksiyaları ilə onun strukturu arasındakı düzgün əlaqənin təmin edilməsi, idarəetmə funksiyalarının ayrı-ayrı bölmələr üzrə optimal formada bölüşdürülməsidir. Bu prosesin səmərəli həyata keçirilməsi istər istehsalın, istərsə də idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin artırılmasına mühüm təsir göstərir.^{^*}

Zənnimizcə, neft-qaz sənaye sahələrində idarəetmə strukturunun və ya istehsal aparatının formalaşması, adətən aşağıdan yuxarıya doğru gedir. Əvvəlcə iş yerləri, xətləri və blokları, sonra sexlər, sahələr və axırncı növbədə isə istehsal xidməti sahələri və infrastruktura müəyyən edilir. Burada istehsal quruluşu əsasında idarəetmə aparatı sistemi, orada çalışanların sayı və digər kateqoriyalar müəyyən edilir.

Aparılan tədqiqat işində «Azneft» İstehsalat Birliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Azərbaycanın Yanacaq-Energetika Kompleksi timsalında bu və ya digər

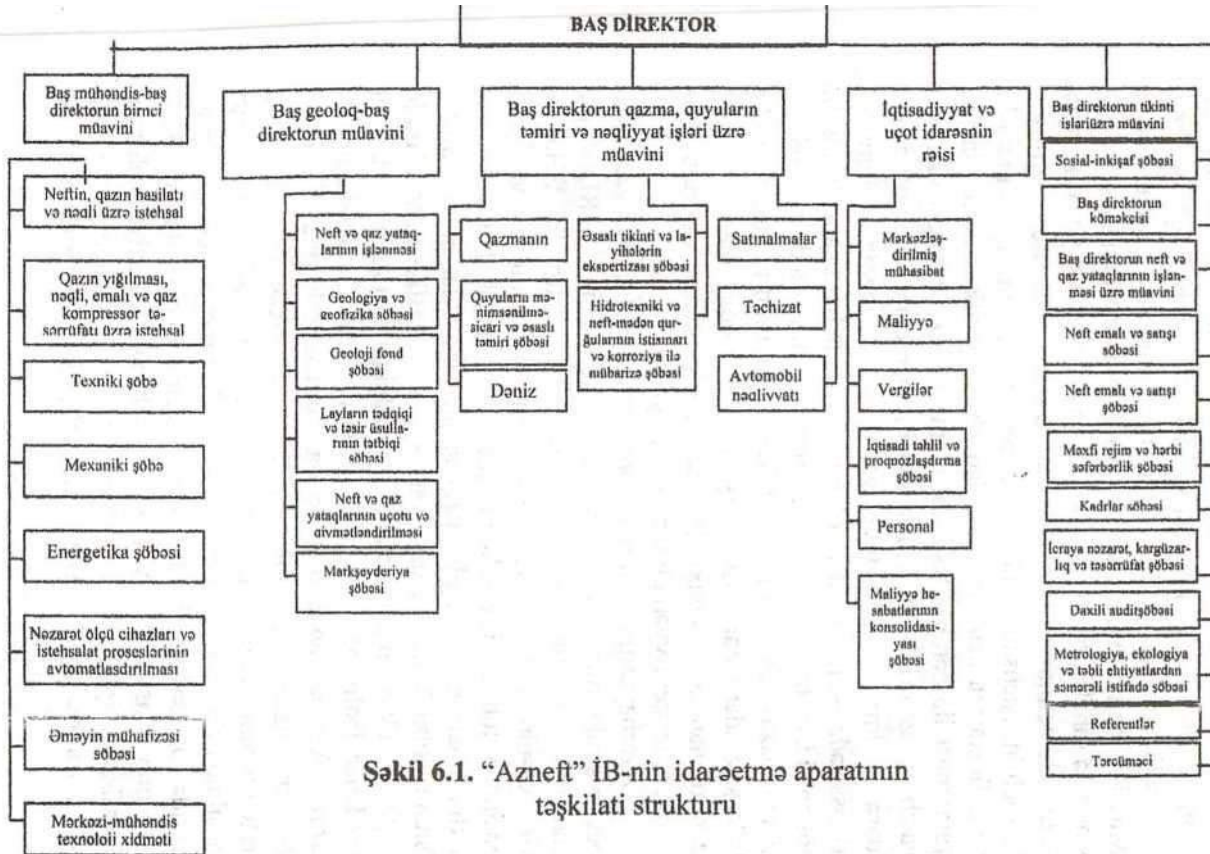
məsələləri nəzərdən keçirəcəyik. Ümumiyyətlə, neft-qazçıxarma sənayesinin idarə edilməsinin təşkilati formalarının təkmilləşdirilməsinə dövlət həmişə diqqət yetirmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında neft-qaz hasilatı ilə «Azəmeft» və «Xəzərdənizneft» İstehsalat Birlikləri məşğul olmuşdur. «Azəmeft» İstehsalat Birliyi Azərbaycan Respublikasının qurudakı ərazilərindən neft və qaz çıxarılması ilə məşğul olur. Bu birlik 1920-ci ildə yaradılmışdır. Ayn-ayrı illərdə «Azəmeft» İstehsalat Birliyi onun tərkibinə daxil olan stuktur bölmələrinin xüsusiyyətlərindən və heyətindən asılı olaraq, ittifaq əhəmiyyətli trest, yaxud birlik kimi müxtəlif ittifaq və respublika təşkilatlarına, məsələn, Azərbaycan SSR XKS, SSRİ Ali Xalq Təsərrüfatı Şurası, SSRİ Ağır Sənaye Nazirliyi, SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi, Azərbaycan SSR XTŞ və s. tabe olmuş və «Azəmeftkomitə», «Azərneftkombinat» (sonralar «Azəmeft», «Azəmeftzavodlar» və «Azərneftmaşınqayırma» birliklərinə ayrılmış), «Azərneftçıxarma» birliyi və s. adlandırmışdır. «Azəmeft» İstehsalat Birliyinin əsasında Azərbaycan Neft Sənaye Nazirliyi (1954-1959), Azərbaycan Neftçıxarma Sənaye Nazirliyi (1965-1970) yaradılmışdır. 1970-ci ilin avqust ayından 2003-cü ilin əvvəlində «Azəmeft» İstehsalat Birliyi adlanırdı.

«Xəzərdənizneft» İstehsalat Birliyi 1990-cı ilədək keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan respublikalarının, həmçinin, Rusiyanın Dağıstan Muxtar Respublikasının dəniz sahillərində, 1991-ci ildən isə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatı və karbohidrogenlər hasilatı ilə məşğul olur. 1951- 1953-cü illərdə sərbəst surətdə fəaliyyət göstəmiş, 1953-1962-ci illərdə yenidən «Azəmeft» İstehsalat Birliyinin tərkibində olmuşdur. 1963-cü ildə «Başdən izneft» İstehsalat Birliyi yaradılmış və 1965-ci ildə həmin birlik «Dənizneft» Baş İdarəsi, 1970-ci ildən 2003-cü ilin əvvəllərində «Xəzərdənizneft» İstehsalat Birliyi adlanırdı.

Bildiyimiz kimi, neft-qazçıxarma sənaye müəssisələrində

istehsalat-təsərrüfat münasibətləri şaquli və üfüqi xətlə qurulmuşdur. Bu münasibətlər necə qurulursa, neft-qazçıxarma sənaye müəssisələrinin idarəetmə aktivliyi o cür olur. Belə ki, şaquli üzrə qurulan münasibətlər, tam ifadədə müəssisə ilə onun tabe olduğu istehsalat birliyi arasında olan idarəetmə əlaqəsidir. Yuxandan, yəni rəhbərlikdən neft-qazçıxarma sənaye müəssisəsinə tapşırıq verilir və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir. Daha sonra rəhbərlik müəssisənin norma və normativlər, texniki vasitələr, texnoloji-iqtisadi məzmunlu rəsmi sənədlər, o cümlədən, texniki layihələr və onlara aid smeta ilə təmin edir, müəssisədən istehsalat uçotunun aparılmasını, hesabat tələb edir və nəhayət, müəssisənin balans hesabatını dinləyir, onun istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinə qiymət verir. Bu cür münasibətlər istehsalatın pilləli idarə edilməsini səciyyələndirir. Belə ki, neft-qazçıxarma müəssisələrində vahid material, texniki, maliyyə, kadrlar və s. siyasəti həyata keçirilir və müəssisə onun üçün müəyyən edilmiş səlahiyyətlər daxilində işləyirlər. Bu baxımdan, neft-qaz sənaye müəssisələri çoxprofilli fəaliyyət göstərdiyi üçün bu kimi münasibətlər qanəedici deyildir. Beləliklə, üfüqi xətt üzrə münasibətlər idarəetmədə vasitə rolunu oynayır. Onlar həmişə müsbət tərkib hissə, tərəf olaraq fəaliyyət göstərilir. Hal-hazırda neft-qaz sənaye müəssisələri içərisində üfüqi xətt üzrə münasibətləri daha genişmiqyaslı və zəngin olan qazma işləri idarəsi sayılır. Ondən sonrakı yeri neft-qazçıxarma idarəsi tutur. Belə genişlik onunla izah edilir ki, neft-qaz sənayesinin istehsalat nəticələri, o cümlədən, neft-qazçıxarmanın özünün fəaliyyəti, həmin idarələrdəki fəaliyyətdən asılıdır. Şəkil 6.1-də «Azneft» İB-nin idarəetmə aparatının nümunəvi təşkilati strukturu öz genişliyi əksini tapmışdır.

Şəkil 6.1. "Azneft" İB-nin idarəetmə aparatının təşkilati strukturu

Şəkil 6.1-dən görüldüyü kimi, «Azneft» İB-nin idarəetmə strukturu işin xarakteristikası və idarənin sifarişçi təşkilat olması məqsədilə məhsul istehsal etməsi zəminində də yaradılmışdır. Məsələn, neftin çıxarılması, onun neft emalına ötürülməsi prosesində də sahələr var ki, onların fəaliyyətində səhvə yol verməmək üçün idarəetmə dəqiq vəzifə və funksiya bölgüsü aparmışdır. Həmçinin, istehsalatın bölmə idarəetməsi qazıma işləri idarəsinə və neftçıxarma idarəsinə xas olan xüsusiyyətdir. Həmin idarənin yaranması ilə bərabər təşəkkül tapmışdır. Öyrənilməsi ona görə vacib və zəruridir ki, müəssisədəki idarəetmə aktivliyi bölmə idarə edilməsindən asılıdır və o, idarəetmənin yekunudur. Müəssisədə istehsalın idarə olunması onunla başa çatır. İstehsalın bölmə idarəetməsi, əsasən köməkçi sahəyə aiddir, istehsala xidmət bazasında qərarlaşıb. O, idarə aparatının tərkib hissəsidir. Müəssisə idarə edilməsinin aşağı səviyyəsidir, idarəedici yox, idarə olunan sistemə daxildir. Müəssisənin istehsalat quruluşunun idarə orqanı keyfiyyəti kimi çıxış etmiş olur.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin makrosəviyyədə idarəetmə strukturunun təkmilləşməsi dedikdə, təbii ki, ARDNŞ-nin idarəetmə aparatının modernləşməsi başa düşülür. Belə ki, ARDNŞ-nin neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatından və işlənməsindən tutmuş istehlakçıya çatdırılmasınadək bütöv istehsal tsiklini əhatə edən şaquli inteqrasiyalı bir dövlət müəssisəsidir. Onun tərkibində neft və qazçıxarma, geoloji kəşfiyyat, neft emalı, nəqliyyat, tikinti müəssisələri, elmi-tədqiqat institutları, müxtəlif təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bu nəhəng dövlət müəssisəsi hal-hazırda Azərbaycanda neft və qaz hasilatı sahəsində fəaliyyət göstərən yeganə yerli müəssisədir. Azərbaycan üçün xüsusilə strateji əhəmiyyət daşıyan bu fəaliyyət sahəsi hələlik ARDNŞ-nin timsalında dövlətin nəzarətindədir. Bu baxımdan, neft-qaz sənayesində üç səviyyəli idarəetmə sistemi tətbiq olunur. Belə idarəetmə əsasən, ARDNŞ İstehsalat Birliyi-İstehsalat Müəssisələri tiplidir. Əksər müəssisələr bu tipli idarəetmə sistemi ilə əhatələnibsə, geoloji axtarış və kəşfiyyat, qazma, neft-qaz idarə

rəetmə tipli İstehsalat Birliyi-İstehsalat Müəssisəsi səviyyəlidir. Beləliklə, ARDNŞ dövlət orqanı olub bu tipli idarəetmədə yuxarı səviyyəli sərəncamverici funksiyalara malik olan bir dövlət qurumudur. O, hakimiyyətin qərarlarını, tapşırıq və sərəncamlarını bu sahədə həyata keçirir. İstehsalatın idarə edilməsində sərbəst qərarlıdır, lakin çəbul edilmiş qanunvericilik çərçivəsində. Dövlət tapşırığında nəzərdə tutulmuş məhsulların (neft və qaz xammalı daxil olmaqla) istehsalına dair ortaya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması, habelə işin tənzimlənməsi və normal nizamlanması hüquqludur. Neft-qaz sektorunda idarəetmə aparatı tabeliyində olan istehsalat birliyini tam əhatə edib istiqamətləndirən keyfiyyəti təşkil edilir. Əlbəttə, istehsalat birliyində olan şöbə və bölmələr bu idarəetmə aparatında olmalıdır. Aparatdaxili funksiya bölgüsü istehsalat birliyinin təyinatına əsasən aparılır. ARDNŞ- nin idarəetmə aparatı, onun ştat vahidləri və vəzifə maaşları bütövlükdə idarəetmənin məzmununu verməlidir.

Neft-qaz sənayesində idarəetmə strukturunun modernləşməsini tədqiq edərkən onun tarixi inkişaf yoluna nəzər salmaq məqsəduyğun olardı. Belə ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, keçmiş SSRİ-nin vaxtında Azərbaycanın neft-qaz sənayesini özündə birləşdirən Azərneft birləşdirdiyi və idarə etdiyi müəssisələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq İttifaq əhəmiyyətli trest və ya birlik kimi müxtəlif ittifaq və respublika təşkilatlarına tabe olmuş və «Azəmeftkomitə», «Azərneftkombinat», «Azəmeftçıxarma» Birliyi və s. adlandırılmışdır. «Azərneft» Azərbaycanın neft sənayesinə rəhbərliyi həyata keçirmək, dağıdılmış neft təsərrüfatını bərpa etmək, neft və neft məhsulları istehsalını artırmaq üçün yaradılmış bir təşkilatdır.^{^7}

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu sahədə zamanın tələblərinə uyğun olaraq bir sıra önəmli struktur islahatlar apanuağa başladı. İlk öncə 3 dekabr 1991-ci il tarixli, 481 sayılı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fənu- nına müvafiq olaraq «Azərneft» Dövlət Konserni yaradıldı.

Fərmanda «Xəzəneftqazgeofizikəşfiyyat», «Xəzəneftgeofizika», «Azərineftgeofizika» İstehsal Birləklərinin, «Şelflayihətikinti» İstehsal Layihə-Tikinti Birliyinin yataqların abadlaşdırılmasını və istismarını təmin edən müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin «Azərineft» Dövlət Konserninə daxil edilməsi göstərilirdi⁷-

ARDNŞ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 sentyabr 1992-ci il tarixli, 200 sayılı müvafiq Fənuanı ilə «Azərineft» Dövlət Konserninə və «Azərineftkimya» İstehsalat Birliyinin bazasında yaradıldı.^{^^}Daha sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 noyabr 1992-ci il tarixli 312 sayılı Fənnanı ilə ARDNŞ-nin Nizamnaməsi təsdiq edildi. Nizamnaməyə əsasən ARDNŞ müstəqil istehsalat-təsərrüfat kompleksi kimi fəaliyyət göstərərək, geoloji-axtarış və kəşfiyyat işlərini, quru və dəniz də daxil olmaqla Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində neft və qaz yataqlarının hazırlanmasını və işlənməsini, neftin, qazın, kondensatın hasilatını, onların emalını, nəql edilməsini, neftin, qazın, kondensatın və onlardan alınan məhsulların satışı və eləcə də istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisini və təmirinə, istehsalatın və əmək kollektivlərinin tələbatını təmin etmək üçün maşınqayırma, tikinti sənaye məhsullarının, xalq istehlak mallarının, digər məhsulların və xidmətlərin istehsalını həyata keçirir. ARDNŞ-nin tərkibinə istehsal firmaları, müəssisələri, elmi-tədqiqat, layihə, konstruktor, texnoloji, xarici ticarətə digər ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar və eləcə də kəşfiyyat idarələri, təhsil ocaqları, servis xidməti, kommərsiya-səhmdar bankı, sığorta şirkəti və yanacaq-enerji birjəsi daxildir.

ARDNŞ yarandığı vaxtdan onun strukturunda bir sıra

“ «Azərineft» Dövlət Konserninə yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 1991,4 dekabr.

«ARDNŞ-nin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 1992, 14 sentyabr.

«ARDNŞ-nin Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 1992, 15 noyabr.

dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 yanvar 1994-cü il tarixli 50 sayılı ARDNŞ-nin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında Sərəncamına əsasən ARDNŞ-nin strukturunda Dənizdə və Quruda Neft və Qazçıxarma İstehsalat Birlikləri yaradılmışdır.¹ Daha sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 aprel 1994-cü il tarixli 126 sayılı Fərmanı ilə Nizamnaməsinin yeni redaksiyasına əsasən ARDNŞ-nin prezidenti və Şurası rəhbər orqanlar sayılır. ARDNŞ-nin Şurasının tərkibinə prezident, vitse-prezidentlər və ARDNŞ-nin prezidenti tərəfindən təyin olunmuş şəxslər daxildir. ARDNŞ Şurasının iclası hər ay bir dəfədən az olmayaraq çağrılır, şirkətin cari və perspektiv fəaliyyətinin mühüm istiqamətləri ilə əlaqədar məsələlərə baxılır, qərarlar qəbul edilir.

ARDNŞ-nin prezidenti dövlət başçısının fərmanı ilə təyin edilir. O, ARDNŞ-nin Şurasına sədrlik edir, şirkətin işinin təşkilinə rəhbərlik edir və s. Vitse-prezidentlər ARDNŞ-nin prezidentinin təqdimatına əsasən dövlət başçısının sərəncamları ilə təyin edilir və vəzifədən azad edirlər.²

Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 yanvar 2003-cü il tarixli 844 sayılı Fərmanı ilə ARDNŞ-nin yeni Nizamnaməsi və yerli strukturu təsdiq edildi. Fərmanda ARDNŞ-nin strukturu aşağıdakı kimi göstərilmişdir;

I. ARDNŞ-nin idarəetmə strukturu:

1. Rəhbərlik:

- Prezident;

- 1-ci vitse-prezident;

**«ARDNŞ-nin yeni idarəetmə strukturuunun təsdiq edilməsi haqqında»
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan qəz. Bakı, 1994, 11 yanvar.**

**«ARDNŞ-nin Nizamnaməsinin yeni redaksiyasının təsdiq edilməsi haqqında»
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 1994, 6 aprel.**

- Vitse-prezident-geologiya, geofizika və yataqların işlənməsi üzrə;

- Vitse-prezident.

2. Şirkətin aparatı.

II. ARDNŞ-nin tərkibinə daxil olan müəssisələr;

- «Azneft» İstehsalat Birliyi;

- «Geofizika və mühəndis geologiyası» İstehsalat Birliyi;

- «Neft kəmərləri» İdarəsi;

- «Marketinq və iqtisadi əməliyyatlar» İdarəsi;

- «Xarici sərmayələr» İdarəsi;

- «Azərneftyağ» Neft Emalı Zavodu;

- «Azəmeftyanacaq» Neft Emalı Zavodu;

- Bakı Dərin Özüllər Zavodu.

Bu strukturdan göründüyü kimi, Dənizdə Neft və Qazçıxanna İstehsalat Birliyi birləşərək onların bazasında «Azneft» İB, Xarici İqtisadi Əlaqələr İdarəsi və «Azərnefttəchizat» Birliyi birləşərək onların bazasında «Marketinq və İqtisadi Əməliyyatlar» İdarəsi, Magistral Neft Kəmərləri İstehsalat Birliyinin bazasında «Neft kəmərləri» İdarəsi, «Şelflayihətikinti» İstehsalat Birliyi bazasında «Bakı Dərin Özüllər Zavodu», «Azəmeftyağ» İstehsalat Birliyi bazasında «Azəmeftyağ» Neft Emalı Zavodu, «Azəmeftyanacaq» İstehsalat Birliyi ' bazasında «Azəmeftyanacaq» Neft Emalı Zavodu və s. yaradılması öz əksini tapmışdır.

Göstərilən fərmanda müəyyən olunmuşdur ki, ARDNŞ-nin tərkibinə daxil olan «Xəzərdənizsosial tikinti» Tresti və «Avtonəqliyyat» Kontorunun özəlləşdirilməsi açıq elan olunmuşdur. ARDNŞ-nin və özəlləşdirməyə açıq elan olunmuş müəssisələrin rəhbərlərinə tapşırılmışdır ki, həmin müəssisələr özəlləşdirilənədək və ya səhmdar cəmiyyətlərə çevrilənədək onların idarə olunmasına və əmlakının qorunub saxlanmasına görə şəxsən məsuliyyət daşıyırlar. Bu fərmanda ARDNŞ-nin yeni Nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Nizamnaməyə əsasən ARDNŞ-də aparılan struktur dəyişikliklərində başlıca məqsəd neft və qaz

sənayesinin vahid kompleks kimi səmərəli fəaliyyətinin Və mövcud inkişafının təmin edilməsindən, islahatların enerjidaşıyıcılarına olan tələbatının etibarlı ödənilməsindən ibarətdir. Bundan başqa, Nizamnamədə şirkətin qarşısında əsas məqsəd kimi ölkə ərazisində quru və dəniz sahələri də daxil olmaqla, neft- qaz yataqlarının axtarılmasının, kəşfiyyatının, hazırlanmasının, işlənməsinin, neftin, qazın, kondensatın və onlardan alınan məhsulların nəql olunmasının, emalının və satışının reallaşdırılması məsələləri qoyulmuşdur. Eyni zamanda, istehlakçıların müvafiq enerjidaşıyıcılarına olan tələbatın sabit və dayanıqlı ödənilməsi, digər işlərin və xidmətlərin həyata keçirilməsi, gəlir- əldə etməsi də şirkətin qarşısında mühüm vəzifə kimi durur. Həmçinin, ARDNŞ-nin Nizamnaməsi 7 bölmədən və 42 maddədən ibarətdir. Bu bölmələrdə şirkətin məqsədi, vəzifələri və fəaliyyətinin predmeti, əmlakı və gəlirləri, strukturu, idarə olunması, uçot, hesabat, onun yenidən təşkili və ləğv edilməsi ayrı-ayrı bölmələrdə geniş formada şərh edilmişdir.^{9^9}

6.2. Neft-qaz sənayesində müasir idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan neft-qaz sek- torunda islahatlar prizması bu gün də uğurlu formada davam etdirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev «Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il, 24 yanvar tarixli 844 sayılı Fərmanına əlavələr olunması barədə 2003-cü il, 23 fevral tarixli 198 sayılı Fərmanı imzaladı. Daha sonra «ARDNŞ-nin strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında»

⁹ «ARDNŞ-nin yeni Nizamnaməsi və yeni strakturunun təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Azərbaycan qəz. Bakı, 2003, 25 yanvar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı qüvvəyə mindi.

Bildiyimiz kimi, son illər neft-qaz sənayesinin iqtisadi potensialının təkmil-ləşdirilməsi istiqamətində bir sıra struktur islahatlar aparılmaqdadır. Belə ki, neft-qaz sektorunda vahid idarəetmə sisteminin yaradılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev «Neft və qaz sənayesində idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 1 iyul 2009-cu il, 366 sayılı Sərəncamı imzaladı. Sərəncamda səhmləri tamamilə dövlətə məxsus olan «Azəriqaz» Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti ARDNŞ-nin tabeliyinə verilməsi göstərilir. Bu baxımdan, Sərəncamın icrası üçün ARDNŞ-nin Prezidenti Rövnəq Abdullayev əmr im- zalamışdır. Əmrə əsasən ARDNŞ- nin tabeliyinə verilmiş «Azəriqaz» Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin bazasında «Azəriqaz» İstehsalat Birliyi yaradılmışdır. Həmin əmrlə Qaz Əməliyyatlar İdarəsinin adı dəyişdirilərək Qaz İxrac İdarəsi adlandırılmış, Elmi-Tədqiqatlar və «Neftqazlayihə» İnstitutları birləşdirilərək, onların bazasında «Neft-qaz elmi-tədqiqatlayihə» İnstitutu yaradılmışdır. ARDNŞ-nin bu Fərmanda yeni strukturu şəkil 2.8-də olduğu kimi müəyyən edilmişdir.

I. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin İdarəetmə Strukturu

ARDNŞ-nin Şurası	<-	ARDNŞ-nin Prezidenti	ARDNŞ-nin Aparatı
Geologiya, geofizika və yataqların işlənməsi üzrə birinci vitse- <u>prezident</u>		Iqtisadi məsələlər üzrə vitse-prezident	
Sərmayələr və marketing üzrə vitse- <u>prezident</u>		Emal üzrə vitse-prezident	
<u>Vitse-prezident</u>		<u>Sosial məsələlər üzrə vitse-prezident</u>	
Ekologiya üzrə vitse-prezident		Kadr, rejim və informasiya texnolo- <u>givaları üzrə vitse-prezident</u>	
Neftin, qazın hasilatı və nəqli üzrə <u>vitse-prezident</u>		Stateji inkişaf üzrə vitse-prezident	

II. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin tərkibinə daxil olan müəssisələr

«Azneft» İstehsalat Birliyi	Ekologiya İdarəsi
«Geofizika və Geologiya» İdarəsi	Qaz İxrac İdarəsi
Neft Kəmərləri İdarəsi	İnformasiya Texnologiyaları və Rabitə İdarəsi
Marketing və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi • '	Xəzər Dəniz Neft Donanması
Sərmayələr İdarəsi	«Neftqaztikinti» Tresti
«Azəneftyağ» Neft Emalı Zavodu	Kompleks Qazma İşləri Tresti
Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu	«Neftqazəlmətdəqiqatlayihə» İnstitutu
Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodu	Təhlükəsizlik İdarəsi
Sosial İnkişaf İdarəsi	«Azəriqaz» İstehsalat Birliyi
«Azərikimya» İstehsalat Birliyi	Qaz Emalı Zavodu
Əmək Şəraiti Normalarının Yaxşılaşdırılması İdarəsi	«Azərbaycan neft təsərrüfatı» Jurnalı
Xarici ölkələrdə açılacaq nümayəndəliklər	Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi
NQÇİ-lərin bazasında yaradılacaq Səhmdar Cəmiyyətlər və ya Müştərək Müəssisələr	

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 6.2. ARDNŞ-nin yeni təşkilati strukturu Şəkil 6.2-dən göründüyü kimi, bu struktur əvvəlki strukturadan xeyli fərqlənir. Belə ki, burada vitse-prezidentlərin sayı 3- dən 10-a qədər artırılmışdır. Həmçinin, burada idarələrin sayı 25-ə çatmışdır.

Enerji sektorunda struktur islahatlarının tətbiq ediləcəyi mühüm sahələrdən biri də respublikanın YEK-dir. Belə ki, YEK- nin strukturu onun iqtisadiyyatımızda mövqeyi və yeri Sovetlər İttifaqı dağılıqdan sonra müə30ən dəyişikliklərə uğramışdır. Hal- hazırda respublikamızda neft və qazın istehsal və istehlak çəkisinin 70-75%-i bu kompleksin payına düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kompleksdə ötən illər ərzində müəyyən dəyişikliklər, mütərəqqi inkişaf əldə olunmuş və islahatlar prosesinin dərinləşməsi davam etməkdədir. YEK-nin daha da işlək, çevik vəziyyətə gətirilməsi üçün onu əhatə edən müstəqil qurumların bir nazirlik altında birləşdirilməsi ideyası hər zaman

gündəmdə durmuşdur. Belə bir nazirliyin yaradılması yanacaq-energetika resurslarından səmərəli istifadə olunmasının strateji xəttinin müəyyən edilməsində, burada illər boyu mövcud olmuş qarşılıqlı ittihamların, borclar probleminin həllində uğurlu amil rolunu oynaya bilər. Bizcə, YEK-nin yaxın və uzaq gələcəkdə respublikada iqtisadi artımın təmin edilməsində, Azərbaycanın dünya inteqrasiyasına qovuşmasında həlledici amillərdən biri olacağı şübhəsizdir. Belə ki, dövlət idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək, ³yanacaq və energetika sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel, 2001-ci il tarixli, 458 sayılı Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Yanacaq və Energetika Nazirliyi yaradıldı.^{1*} Eyni zamanda, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, sahibkarlığın genişləndirilməsi və investisiyaların cəlb olunması yolu ilə iqtisadiyyatın daha sürətlə inkişafını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 mart, 2001-ci il tarixli, 651 sayılı Sərəncamı ilə YEK müəssisələrinin özəlləşdirilməsi işinə başlandı. Burada ARDNŞ-nin 11, «Azəriqaz» Səhmdar Cəmiyyətinin və «Azərenerji» Səhmdar Cəmiyyətinin 11 müəssisəsi özəlləşdirməyə açıq elan edildi. Həmçinin, Fərmanda göstərilirdi ki, ARDNŞ, «Azəriqaz» və «Azərenerji» səhmdar cəmiyyətləri, habelə, özəlləşdimiyə açıq elan edilmiş müəssisə və təşkilatların rəhbərləri, həmin müəssisələr özəlləşdirilənədək və ya səhmdar cəmiyyətlərə çevrilənədək onların idarə olunmasına və əmlakının qorunub saxlanmasına şəxsən məsuliyyət daşıyırlar.^{1^^}

YEK-də islahatlar sürətlənərək Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 sentyabr 2001-ci il tarixli 575 sayılı Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Yanacaq və Energetika Nazirliyi

* «Azərbaycan Respublikasının Yanacaq və Energetika Nazirliyinin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 2001, 19 aprel.

^^ «YEK müəssisələrinin özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan qəz. Bakı, 2001, 29 mart.

haqqında Əsasnamə təsdiq edildi. Əsasnamədə nazirliyin aşağıdakı əsas vəzifələri müəyyən olunmuşdur;***'

-Azərbaycan Respublikasının yanacaq və energetika sahəsində dövlət siyasətini formalaşdırmaq və onun həyata keçirilməsini təmin etmək;

- iqtisadiyyatın, əhəlinin yanacağa və enerjiyə olan tələbatının ödənilməsinə yönəldilən tədbirləri həyata keçirmək;-

- Azərbaycan Respublikasında enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına nəzarət etmək, bu sahədə dövlətin maraqlarının qorunmasını təmin etmək;

-YEK-də beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və bu sahədə xarici sərmayələrin cəlb edilməsini təmin edən tədbirlər həyata keçirmək və s.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin YEK-də apardığı uğurlu islahatları davam etdirən, onun iqtisadi-siyasi kursunun davamçısı Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev bu sahənin inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq standartlara cavab verməsi məqsədilə «Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyinin yaradılması haqqında» 2004-cü il 6 dekabr tarixli Fərmanı imzaladı. Fərmanda Azərbaycan Respublikasının Yanacaq və Energetika Nazirliyi ləğv edilərək onun funksiyaları Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyinə verildi. Həmçinin, Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin sənaye siyasəti sahəsindəki funksiyaları yeni yaradılmış nazirliyə verilməsi gös- tərilirdi.**Daha sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyi haqqında Əsasnamə» 2006-cı il 15 may tarixli Fərmanı ilə təsdiq

«Azərbaycan Respublikasının Yanacaq və Energetika Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 2001, 7 sentyabr.

«Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyinin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 2004, 7 dekabr.

olundu.**Fərmanda «Azəriqaz» Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin Dövlət Qaz Nəzarəti İdarəsi Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyinin tabeliyinə verilməsi göstərilirdi.

Əsasnaməyə əsasən Nazirliklə müvafiq sahədə elmi-texniki nailiyyətlərin, qabaqcıl, * innovasiyon təcrübənin öyrənilməsi və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar, ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən Elmi-Texniki Şura yaradıla bilər. Elmi-Texniki Şura haqqında Əsasnamə nazir tərəfindən təsdiq edilir. Bu əsasnamədə Nazirliyin strukturu aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyinin aparatı.

2. Nazirliyin strukturuna daxil olan qurumlar:

- «Dövlət Enerjinəzarət» İdarəsi;

- Dövlət Qaz Nəzarəti İdarəsi.

Beləliklə, neft-qaz sektorunda struktur islahatlar zənnimizcə aşağıdakı prinsiplər əsasında aparılmışdır;*^^

- neft-qazçıxarma idarələri ilə ARDNŞ və ya Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyi arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilə əsası ilə;

- səhm zərfinin əsas hissəsini dövlətin əlində saxlamaqla NQÇİ-nin Səhmdar Cəmiyyətinə və ya Müştərək Müəssisələrə çevrilməsi əsası ilə;

- köhnə yataqların lisenziya sisteminə keçirilməsi yolu ilə
və s.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, YEK sahəsində aşağıdakı alternativ şaquli idarəetmə strukturunun yaradılmasını təklif edə bilərik. Azərbaycan YEK-ni əhatə edən sahələrində bazar münasibətlərinə uyğun struktur vasitəsidir. Zənnimizcə, YEK-də struktur dəyişiklikləri aşağıdakı prosesləri özündə əks

«Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 2006, 16 may.

Əliyev T. N., Babayev M. T. Neft-qaz sənaye müəssisələrinin iqtisadi potensialı. Bakı: Azərneşr, 2003, S. 195-196.

etdirməlidir:

- YEK-də geniş restrukturizasiya prosesinin sürətləndirilməsi;
- bazar prinsiplərinə uyğun olaraq daha çevik infrastrukturun formalaşdırılması;
- yeni idarəetmə institutlarının təsis edilməsi;
- inteqrasiya proseslərinə və dünya bazarında gedən meyllərə müvafiq olaraq, maliyyə-uçot sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq adaptasiyasının aparılması, vergi və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və s.

VII FƏSİL. AZƏRBAYCANIN NEFT STRATEGİYASINA İNNOVASİYALI YANAŞMA

7.1. Azərbaycanda neft strategiyasının mahiyyəti və məzmunu

Azərbaycanın neft strategiyası neft-qaz sektorunun iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətinin həm yaxın, həm də uzaq perspektivlərdəki məqsəd və strategiyasının müəyyən olunmasını özündə əks etdirir. Bildiyimiz kimi, strategiya müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün əsaslandırılmış tədbir və proqramların işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında neft-qaz sektorunun innovasiya siyasəti informasiyaların tam təminatı, elmi-tədqiqatların aparılması onun cari və perspektiv dövrlərdə malik olacağı istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili əsasında formalaşdırılır. Belə bir təhlil sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə təsir edən meyillərin və situasiyaların aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Qeyd etmək vacibdir ki, neft strategiyasının işlənilib hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin mahiyyəti neft-qaz sektorunun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsinin müxtəlif, alternativ variantları içərisindən ən səmərəli və optimal variantı seçib onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həmin istiqamətə yönəltməkdən ibarətdir. Belə ki, neft strategiyasının işlənilib hazırlanması yuxarı idarəetmə pillələrində həyata keçirilir və aşağıda qeyd olunmuş vəzifələri özündə birləşdirir: *¹

- strateji məqsədlərinin hazırlanması;
- ARDNŞ-nin mövcud imkanlarının və ehtiyatlarının optimal qiymətləndirilməsi;
- marketinq fəaliyyəti sahəsindəki meylin təhlil olunması;

*¹ **Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003, S. 99-101.**

- neft strategiyasının alternativ yolunun, istiqamətlərin seçilməsi və qiymətləndirilməsi;
- perspektiv dövr üçün neft strategiyasının müəyyənləşdirilməsi;
- operativ proqramların və onlara müvafiq büdcələrin işlənilib hazırlanması;
- istehsal fəaliyyətinin son nəticələrini konkret meyarların vasitəsilə qiymətləndirilməsi.

Yuxarıda göstərdiyimiz vəzifələrin həll edilməsi üçün neft strategiyasının işlənilib hazırlanması prosesində aşağıdakıların həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab etmək olar:

- neft-qaz sektorunun möhkəmləndirilməsini, kommertiya, texnoloji və sosial sahəsinin inkişafını təmin edən sahədaxili və sahəxarici amillər təhlil edilməlidir;

- neft-qaz sektorunun dayanıqlı iqtisadi inkişafının alternativ variantları işlənilib hazırlanmalı və onların arasında ən səmərəli, optimal variant seçilməlidir;

- neft-qaz sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün müvafiq idarəetmə qərarları qəbul edilməlidir və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə respublikamızın istehsal sahələrinin dayanıqlı inkişaf mərhələsi başlanmışdır. Belə ki, hal-hazırda yeni-yeni istehsal sahələri yaranır və onun maddi- texniki təchizəti yeni bir mərhələyə çatmaqdadır. Bu baxımdan, demək olar ki, tədqiqatçı alim İsrail Musayev və Cəlal Mahmudovun şərhinə görə aşağıda qeyd edilənlər bir sıra pozitiv amillərə malikdir:^^

- Azərbaycanın güclü yanacaq-energetika potensialının mövcud olması;

- respublikamızın coğrafi cəhətdən strateji mövqeyə malik olması;

Mahmudov C. M. Bakı nefti, neft milyonçuları və Nobel qardaşları. Bakı: Nurlan, 2006.- S. 7-8.

-əsas göstəricilər üzrə Azərbaycanın iqtisadi suverenlik imkanlarını xarici ekspertlər 10 ballı sistemdə 7 balla qiymətləndirilməsi;

-dünya ərazisinin 0,06%-ni təşkil edən Azərbaycan bütün dünya üzrə çıxarılan neft və qazın təxminən bir faizə yaxını istehsal etməsi;

-Azərbaycan Respublikası keçmiş SSRİ-nin, demək olar ki, bütün respublikaları ilə, həmçinin, digər xarici ölkələrlə iqtisadi-ticarət müqavilələrin bağlanması.

Bu baxımdan, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin gərgin və ardıcıl səyi nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də ABŞ-ın «AMOKO», «Yunikal», «Penzoyl», «Makdermost», Böyük Britaniyanın «BiPi», «Remko», Rusiyanın «Lukoyl», Norveçin «Statoyl», Türkiyənin «TPAO» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» kimi nüfuzlu neft şirkətlərinin təmsil olunduğu konsorsium ilə ARDNŞ arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı AÇG yataqlarının birgə istismarına dair hasilatın pay bölgüsü sazişi imzalandı. Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın «İtocu», Amerikanın «EKSON» və «Amerada Hess» şirkətləri də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qanun kimi qüvvəyə minmiş oldu. Müqaviləyə əsasən 30 il müddətində ilkin olaraq 511 mln ton neft hasil etmək nəzərdə tutulmuşdur. Son illərdə aparılmış geoloji-kəşfiyyat işlərinin nəticəsi göstərdi ki, AÇG yataqlarında proqnozlaşdırıldığından daha çox, yəni 700 mln tona yaxın neft ehtiyatları, səmt qazı ehtiyatları 100 mlrd kubmetr, sərbəst təbii qaz yataqları isə 100-150 mlrd kubmetrdir. Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadiyyatının yaxşılaşdırılmasında, inkişaf etdirilməsində çox mühüm rol oynayacaqdır ki, bu da aşağıdakı göstəricilərlə izah edilir.*^

Mahmudov C.M. İstehsal sahələrinin texnologiyası və sənaye ekologiyası. Bakı: Elm və həyat, 1997.- S. 50-51.

1. Müqavilənin həyata keçirilməsi prosesində ixrac boru kəmərinin tikintisi və Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması təmin ediləcəkdir ki, bu da daha səmərəli iqtisadi sərvətlərlə başqa neft yataqlarının işlənilib hazırlanmasına imkan verəcəkdir;

2. Beynəlxalq maliyyə idarələrində və institutlarda Azərbaycanın kredit qabiliyyəti yüksələcəkdir;

3. Müqavilə, qarışıq sahələrə investisiya proseslərinin geniş axınım keçinnəyə imkan verəcəkdir;

4. Azərbaycan öz xüsusi valyuta ehtiyatlarını alacaqdır ki, bu da ona öz xüsusi investisiya və iqtisadi siyasətini həyata keçirməyə imkan verəcəkdir;

5. Tətbiq olunan yeni texnika və texnologiyanın səviyyəsi yüksələcək, respublika iqtisadiyyatının ixrac olunan rəqabət qabiliyyətli məhsullarının istehsalına istiqamətləndirilmiş əsas sahələrinin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi baş verəcəkdir və s.

Azərbaycan bu tarixi razılışmaya həmişə optimist prizmadan baxır və buna onun əsası da var. Birincisi, ən vacib məqam ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın yeni neft strategiyası xeyli dərəcədə pragmatik və real siyasi şəraitə nəzərə alan mükəmməl bir konsepsiya əsasında həyata keçirilir.

İkincisi, Xəzərin neft və qaz yataqlarının istismarı ilə bağlı layihələrin gerçəkləşməsində Azərbaycan nə qədər maraqlıdırsa, iştirakçı dövlətlər də bir o qədər maraqlıdır. Başqa anlamda, bu ölkələrin hər birinin sözügedən prosesdə həyati əhəmiyyətli özəl iqtisadi mənafehləri birləşdirir və yalnız iqtisadi yox, eyni zamanda siyasi maraqları da üst-üstə düşür.*

Məlum olduğu kimi, «Əsrin müqaviləsi»ndə ən əhəmiyyətli məqamlardan biri də bundan ibarətdir ki, bu müqavilədə xüsusi olaraq nəzərdə tutulub ki, Azərbaycanda neftə daxili tələbatın ödənilməsi zərurəti yarandıqda xarici neft şirkətləri özlərinə

* Atakişiyev M. C. Azərbaycan yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəlişi. Bakı: Azərbaycan, 2004.- S. 60-61.

məxsus neftin 10 faizini respublikaya sata bilməsidir. Bundan başqa, ARDNŞ əsas ixrac boru kəmərinin son məntəqəsindəki nöqtədə xam neftin podratçıya məxsus payından daha 10 faizə qədərini satın ala bilməsidir. Buradan da aydın görünür ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarını təmin edəcək bütün prinsiplər öz əksini bu müqavilələrdə tapmışdır.

Bizcə, bütün bunlar layihənin əvvəlki variantının ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən geri qaytarılmasına səbəb oldu. Bu baxımdan, səkkiz dövləti (Azərbaycan, Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ), İngiltərə, Norveç, Yaponiya, Rusiya, Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanı) təmsil edən 12 şirkətin iştirak etdiyi «Əsrin müqaviləsi» bir sıra mühüm əhəmiyyətli iqtisadi amilləri özündə birləşdirən və Azərbaycanın iqtisadi və siyasi inkişafının istiqamətlərini müəyyənləşdirən mühüm bir razılaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Reallaşdırılmış layihələrin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ixrac boru kəmərinin tikintisi və Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması mümkün olmuş, beynəlxalq maliyyə institutlarında kredit qabiliyyəti xeyli dərəcədə artmışdır.**

Zənnimizcə, «Əsrin müqaviləsi» mütəxəssislərin, ekspertlərin hesabına görə Azərbaycanın dünya iqtisadi birliyinə daxil olması integrasiya prosesini sürətləndirəcək və ölkədə bazar münasibətlərinə, rəqabətə, malların və məhsulların keyfiyyətinə olan tələbatı artıracaqdır. Həmçinin o, aşağıda qeyd olunmuş məsələlərin reallaşmasına stimül olacaqdır:

- ölkə iqtisadiyyatının ən perspektivli sahəsinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, həmçinin, çətin keçilə bilən yerlərdəki yeni yataqlarda kəşfiyyat işləri aparmağa sövq etmək üçün ən yaxşı vasitədir;

- yataqların işlənməsində dövlətin birbaşa iştirak şansı qazanmasıdır;*

* Atakişiyev M.C. Azərbaycan yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəliş. Bakı: Azərbaycan, 2004.- S. 75-76.

- xarici neft şirkətlərini onlara öz neft-qaz yataqları üzərində müstəsna hüquqlar verməyə məcbur olmadan cəlb etmək və onların maliyyə, həmçinin, texniki imkan və resurslarından öz yataqlarının işlənilməsində istifadə etmək imkanındır;

- yeni iş yerlərinin açılmasıdır;
- ölkənin neft gəlirlərinin artmasıdır;
- davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsidir və 3.

«Əsrin müqaviləsi»ni həyata keçirmək üçün 1995-ci ilin yanvarında yuxanda qeyd edilən yataqların işlənilib hazırlanması üzrə məsuliyyət daşıyan ABƏŞ yaradıldı. Azərbaycan parlamenti tərəfindən təsdiq edildikdən və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti müvafiq fərman imzaladıqdan sonra müqavilə Azərbaycan Respublikasının Qanunu kimi qüvvəyə mindi. ABƏŞ-nin proqramının əsas hissəsi neft-qaz sənayesi infrastrukturunun qərb standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. İlkin olaraq ABƏŞ-ə on bir iri xarici neft şirkəti daxil idi. (BiPi, Amoko, Yunokal, Lukoyl, Statoyl, Eksson, TPAO, Penzoul, Remco, Makderiost, DNKS). İndi ABƏŞ-nin səhmdarları yeddi ölkəni-Böyük Britaniya, ABŞ, Rusiya, Norveç, Yaponiya, Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanını təmsil edən BiPi, Amoko, Lukoyl, Statoyl, Eksson, TPAO, Penzoul, İtoci, Remco, Delta oyl ənd Amirada Hess şirkətləridir. Belə ki, 1999-cu ilin iyun ayından etibarən BiPi, Amoko ABƏŞ-nin əmsliyyatçılığını öz üzərinə götürmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, ABƏŞ-nin proqramını və xüsusi layihələrin büdcəsini ARDNŞ, Azərbaycan hökuməti və xarici neft şirkətlərinin təmsilçilərindən ibarət rəhbər Komitə təsdiq edir.

Hal-hazırda Xəzər dənizinin dünyada ən iri karbohidrogen ərazilərindən birinə çevrilmək potensialı artmaqdadır. Cənubi Xəzərin hesablanaraq təsdiq olunmuş və ehtimal edilən ehtiyatları onu Şimal dənizi və Meksika körfəzi ilə bir sətərə qoyur. Gələn on il ərzində bu region dünya bazarları üçün əlavə bir iri enerji təchizatı mənbəyinə çevriləcəkdir.

7.2. Azərbaycanın neft strategiyası- innovasiyalı yanaşmanın konseptual əsası

Azərbaycanda həyata keçirilməkdə olan neft layihələri bu regionda neft-qaz sektorunun fəaliyyətinin səviyyəsində mühüm bir artım nümayiş etdirməkdədir. Məhz Azərbaycanın yeni neft strategiyasının bu layihələr çərçivəsində reallaşması aşağıdakı göstərilmiş istiqamətdə həyata keçirilməkdədir.*^

I. AÇG yataqlarının işlənməsi.

Bizcə, qeyd edilən layihənin birlikdə reallaşmasının Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında müstəsna rolu vardır. Bu layihənin uğuru, əsas etibarilə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə xalqlarına və bütövlükdə bu regionun əhalisinə gətirdikləri mənfəətin dərəcəsi ilə ölçüləcəkdir.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda, Bakıdan təxminən 100 kilometr şərqdə yerləşən AÇG neft yatağı mərhələlər üzrə işlənməkdədir. Əsas mərhələlər aşağıdakılardan ibarətdir^**

1. Məcburi İşlərin Minimum Proqramı (MİMP);
2. İlk Neft Layihəsi (İNL);
3. Yataqların Tammiqyaslı İşlənməsi.

Yataqların Tammiqyaslı İşlənməsi proqramı aşağıdakı istiqamətlərdən ibarətdir:

- Faza 1, Azəri yatağının mərkəzi hissəsinin işlənməsi;
- Faza 2, Qərb və Şərq hissələrinin işlənməsinə yönəldilməklə Azəri yatağının işlənməsini başa çatdırılması;
- Faza 3, Dərin sulu Günəşli yatağının işlənməsi.

Hal-hazırda Saziş sahəsindəki yataqlarda ehtiyatlar 1 mlrd ton şərti yanacaq vahidi həcmində qiymətləndirilir. AÇG layihəsi çərçivəsində 400-ə yaxın quyunun qazılması nəzərdə tutulmuşdur. 2010-cu ildə Saziş sahəsindən 40,5 mln ton neft, 12,3 mlrd kubmetr qaz hasil edilmişdir. Cəmi 01.1.2011-ci il tarixinə qədər

İsmayılov F. C., Həsənov S. S. Əsrin müqaviləsi-10, Azərbaycan böyük inkişaf yollarında. Bakı: «Min bir Mahn» MMC, 2004.- S. 31-32.

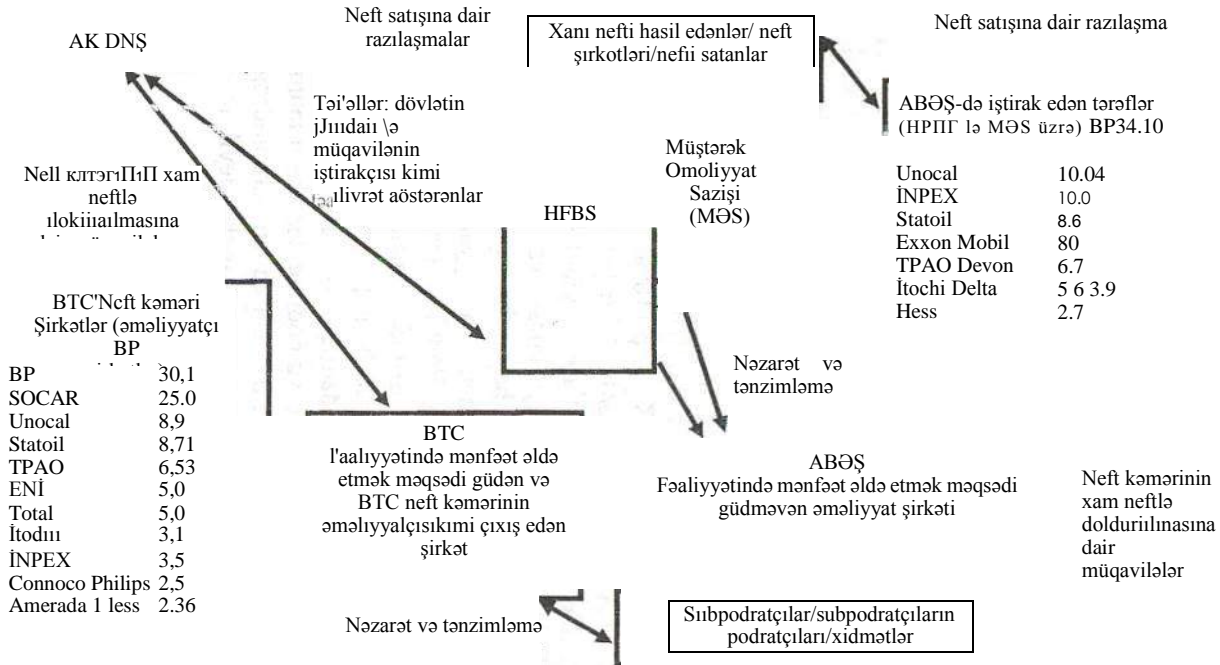
⁹⁰ www.BTC.com.tr.

isə buradan 221,7 mln ton neft, 12,3 mlrd kubmetr qaz hasil edilmişdir. Yataqların tam işlənməsi üçün hesablanmış sərmayə qoyuluşu isə təxminən 15 mlrd ABŞ dollarıdır. Nəhayət, nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, «Əsrin müqaviləsi» üçün AÇG layihələri çərçivəsində həyata keçirilməsinin təyinat sxemi aşağıdakı şəkil 7.1-də öz geniş əksini tapmışdır.

II.Şahdəniz qaz ixracı Cənubi Qafqaz Boru Kəməri layihəsi (Şahdəniz İCQBK).

Bizcə, «Əsrin müqaviləsi»ndən sonra bağlanan ən mühüm müqavilələrdən biri «Şahdəniz» yatağı üzrə müqavilədir. Bu müqavilə 1996-cı ilin iyunun 4-də imzalanmışdır. Saziş Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində 17.10.1996-cı il tarixində ratifikasiya olunduqdan sonra qanun kimi qüvvəyə minmişdir. «Şahdəniz» müqaviləsi 30 il müddəti üçün imzalanıb (1996-2026), lakin işlənmə və hasilat müddəti ARDNŞ-nin razılığı ilə 5 il uzadıla bilər.

«Şahdəniz» HPBŞ-nin tərəfləri BiPi (25,5%), Statoyl (25,5%) ARDNŞ (10%), LUK Acip (10%), NIKO (10%), Total (10%) və TPAO (9%) şirkətlərdir. BiPi şirkəti layihənin əməliyyatçısıdır. Neft-qaz əməliyyatlarının gündəlik idarə olunması, əlaqələndirilməsi, həyata keçirilməsi və aparılması, habelə podratçının vaxtaşırı tapşıracağı başqa funksiyaları yerinə yetirmək məqsədilə podratçının adından əməliyyat şirkəti yaradılır. Həmçinin, Əməliyyat şirkəti Podratçı tərəflər üçün nəzərdə tutulmuş bütün imtiyazlardan istifadə etmək, ödənişlərdən azad edilmək, kompensasiyalar almaq hüququna malikdir. Əməliyyat şirkətinin əmlakı və ya avadanlığı yoxdur; əməliyyat şirkəti operator kimi fəaliyyət göstərir və podratçı tərəflərin təlimatlarını və göstərişlərini yerinə yetirir; o, hasil edilən karbohidrogenlərin hər hansı payına sahib olmaq hüququna malik deyil, mənfəətsiz və zərərsiz işləyir və s.

Şəkil 7.1. «Əsrin müqaviləsi»nin AÇG yataqlarının təmsalında reallaşmasının təsnifat sxemi

«Şahdəniz» yatağında neft ehtiyatları təqribən 100-200 mln ton, kondensat ehtiyatları təqribən 300 mlrdkub metr-1 trilyon kubmetr, qaz ehtiyatları 700 milyard kubmetrdən çox qiymətləndirilir. Bu layihənin dəyəri 3,2-4 mlrd ABŞ dollarına bərabərdir. «Şahdəniz» yatağı Azərbaycan, qeyd olunduğu kimi, dünya əhəmiyyətli nadir qaz-kondensat yatağıdır. Onun ehtiyatları nəinki Azərbaycanın təbii qaza olan daxili ehtiyatlarını ödəməyə çatacaq, həm də beynəlxalq bazarlara ildə 20 mlrd kubmetrdən az olmayaraq qaz ixrac etməyə imkan verəcəkdir. Bir çox tanınmış Qərb ekspertlərinin fikrincə, Şahdəniz qaz-kondensat yatağının kəşfindən sonra, Azərbaycan təkcə neft deyil, həm də qaz ixracatçısı ölkəsinə çevrilmişdir. Bu yatağın kəşfi ilə qarşımızda Azərbaycan qaz sənayesinin inkişaf strategiyasının, Azərbaycan qazının dünya bazarlarına ixrac strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi vəzifəsi durur. Lakin, hasil olunacaq qazın ixrac edilməsi üçün, ilk növbədə, mövcud kəmərlərin bərpa edilməsi və yeni kəmərlərin çəkilməsi şərtidir. Artıq Türkiyə ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycan qazı bu ölkə vasitəsilə ixrac olunur. Bu layihə Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK) adlanır. CQBK Ko-nun maliyyə səhmdarları BiPi (25,5%), Statoyl (25,5%), ARDNŞ (10%), LUKAcip (10%), NİKO (10%), Total (10%) və TRAO (9%) şirkətləri təşkil edir. Burada BiPi şirkəti texniki məsələlər, Statoyl şirkəti isə kommersiya məsələləri üzrə əməliyyatçıdır. 13.11.2007-ci il tarixində ilk Şahdəniz qazı bu kəməre vourulmuşdur. CQBK ilə 01.1.2011-ci il tarixinədək 16,5 mlrd kubmetr qaz ixrac edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, 2010-cu ildə «Şahdəniz» qaz yatağından hasil edilən qazın həcmi 6,9 mlrd kubmetr və ya 243,4 mlrd kub fut (2009-cu illə müqayisədə 11% az), kondensat hasilatı 14,7 mln barel (təxminən 1,9 mln. ton) olmuşdur. 2010-cu ildə «Şahdəniz» qaz yatağı üzrə əsaslı xərclər 380,7 mln və əməliyyat xərcləri 171,2 mln. ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. «Şahdəniz» qaz yatağı hasilatına 2006-cı ilin sonlarında başlandıqdan 2010-cu ilin sonunadək təxminən 49,7 mln barel

(təxminən 6,3 mln ton) «Şahdəniz» kondensatı dünya bazarına ixrac edilmişdir. Digər tərəfdən qeyd olunmuşdur ki, «Şahdəniz» qaz yatağında qaz ayaqları suyun 105 metr dərinliyində dayanan ən müasir TPC-500 platformasından hasil edilməkdədir. Belə ki, TPC-500 nadir dəniz qurğusudur və indiyədək yalnız Şimal dənizində bu tipli platformalar istismar olunmuşdur. Həmçinin, bu platformanın hasilat, qazma və yaşayış blokları mövcuddur.®*

İstehsala əsaslanan sazişlərdə istehsal artdıqca Beynəlxalq Neft Şirkətinin (BNŞ) mənfəət payı mütərəqqi surətdə azalır. Bu üsulun üstünlüyü onun sadəliyindədir, amma o, neft qiymətlərinin qalxıb-enməsinin xeyir və zərərini də podratçı ilə dövlət arasında bərabər bölüşdürür. Digər tərəfdən qayıdış faizinə əsaslanan mənfəətin bölüşdürülməsi üsullarında BNŞ-də xərclərin ödənilməsi artdıqca BNŞ-nin mənfəətdə payı azalır, yəni BNŞ öz məsrəflərini ödədikcə və qayıdış faizi üzrə meyarlarını təmin etmək üçün yetərincə mənfəət əldə etdikcə mənfəət neftinin böyük hissəsi dövlətə ötürülür. R-faktora əsaslanan sazişlərdə isə BNŞ-nin məsrəfləri ödənildikcə onun mənfəət payı davamlı surətdə azalır. Dövlət nöqteyi-nəzərindən R-faktora əsaslanan mənfəətin bölüşdürülməsi düsturları qayıdış faizinə əsaslanan mənfəətin bölüşdürülməsi sazişlərinə nisbətən daha yaxşıdır, çünki, onlar BNŞ üçün neft qiymətlərinin yüksəlməsindən törəyən xeyri daha səmərəli surətdə əvəzləyir və artıq xərclərin səbəblərini azaldır. Qeyd etdiklərimizin AÇG HPBS üzrə mənfəətin pay bölgüsü düsturlarının müqayisəli görünüşü şəkli aşağıda öz geniş əksini tapmışdır.

Sadıqlı F. Azərbaycan qaz ixrac edən ölkəyə çevrilir. Azərbaycan qaz. Bakı, 2007, 18 iyul.

AÇG- Real gəlir Norması (RGN) Şahdəniz - R - Faktoru (R)

RGN	Mənfəət payı ARDNŞ-BNŞ	R	Mənfəət payı ARDNŞ- BNŞ
RGN <16,75%	30-25% - 70-75%	R<1	45% - 55%
16,75% < RGN < 22.75%	55-50% - 45-50%	1 <R<2	55% - 45%
22.75% < RGN	80-75% - 20-25%	2<R<3	70%-30%
		3<R<4	80% - 20%
		4<R	90%-10%

[^] f(xarici şirkətin çıxartdığı xərclərin cəmi)

ç-

(xarici şirkətin mənfəət payının cəmi)

Xarici şirkətin çıxartdığı xərclərin

Şəkil 7.2. AÇG HPBS üzrə mənfəətin pay bölgüsü düsturlarının nümunəvi müqayisəsi

Bütün bu hallarda, HPBS-lərin müxtəlif nəticələrə nail olunmasında məhsulun bölüşdürülməsi haqqında sazişlərin tam uyğun yoxlanılmasının aparılması vacibdir. Dövlət nöqteyi-nəzərindən müqavilənin lazımi surətdə yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üçün həssas cəhətlərin təhlili zəruridir:

- əsaslı və əməliyyat məsrəflərinin istiqamətləri;
- neft istehsalının istiqamətləri;
- neft qiymətlərinin qalxıb-ənmə istiqamətləri.

Bu baxımdan, neft-qaz sənayesinə investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi, onun əsas fondlarının genişləndirilməsi və sadə təkrar istehsalına çəkilən xərclə bundan alınan nəticə arasındakı əlaqə və kəmiyyət asılılığını səciyyələndirən göstəricidir. Belə ki, neft-qaz sənayesinə investisiya qoyuluşundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi, material-enerji və maliyyə resurslarına qənaət olunması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, tikinti məhsulunun, maya dəyərini aşağı salınması və onun

keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Deməli, investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi o zaman hesablanabilir ki, O, bilavasitə istehsal proseslərinin, avtomatlaşdırılmasına, yeni texnika və mütərəqqi texnologiyaların yaradılmasına və mənimsənilməsinə, mövcud maşın və avadanlıqların modernləşdirilməsinə, istehsalın yenidən qurulmasına və texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsinə, tikinti məhsulunun maya dəyərinin aşağı salınmasına və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, material-enerji, əmək və maliyyə ehtiyatlarının qənaət edilməsinə yönəldilmiş olsun.

Beləliklə, neft-qaz sektorunda xarici investisiyalar müəyyən mənada dövlət kreditlərindən üstün xüsusiyyətlərə malik olur. Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, xarici investisiyalar, sadəcə olaraq, valyuta deyildir. Belə olan təqdirdə banklardan kredit götürməklə müşkül işləri qaydaya salmaq olardı. Xaricdən gətirilən investisiyalar qabaqcıl texnologiyaların transfert təminatlığı, aparıcı korporasiyaların mütərəqqi təcrübələrindən, menecment və marketinqin müasir metodlarından istifadə imkanlılığı və müəyyən qədər də siyasi-iqtisadi mövqeyi ilə üstünlüyə malikdir. Ona görə də xaricdən gətiriləcəyi təqdirdə investisiyalar maliyyə kapitalını deyil, üstün texnologiyaları, innovasiya nailiyyətlərini, nou-hauları əks etdirən keyfiyyətilə seçilməlidir. Bu baxımdan, neft-qaz sektorunda investisiya layihələrin əsas mərhələlərinin yerinə yetirilməsi şəbəkə modelinin köməyi ilə nəzərdə tutulan işlərin müvəqqəti xarakteristikasını aşkara çıxarmaq və hadisələri müəyyən etmək olur ki, bu da investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Bu cür məsələləri həll edərkən layihə iştirakçıları, layihənin həyata keçirilməsinə özləri rəhbərlik etməlidirlər. Hər bir faza, öz növbəsində, fazalara da bölünə bilər. Buna misal olaraq, AÇG yataqlarının işlənməsi mərhələlərini göstərə bilərik. Qeyd edilən bu layihənin əlavə mərhələlərinin ayrılması nəinki bu cür obyektlərin tikintisinin uzun müddətliliyi ilə, habelə layihə

iştirakçılarının fəaliyyətinin hərtərəfli razılaşması zəruriliyi ilə əlaqədardır.

Ümumilikdə götürsək Azərbaycanın neft və qaz yataqlarının birgə işlənməsi və HPBS-ləri ilə əlaqədar 1994-2010-cu illər ərzində 30 müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələr nəticəsində 01.1.2011-ci il tarixədək 35,5 mlrd ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulmuşdur. Azərbaycanın neft sektoruna xarici sərmayə qoyuluşu və ARDNŞ-lə bağlanmış HPBS-ləri əlavə № 2 və əlavə № 3-də geniş formada öz əksini tapmışdır.^^

HPBS dövlət tərəfi (Azərbaycanda bu səlahiyyət ARDNŞ-ə verilmişdir) və mədən sənayesində çalışan bir və ya bir neçə xarici şirkət (podratçı) arasında imzalanmış sazişdir ki, bunun şərtlərinə əsasən sazişlə müəyyən edilmiş ərazidə podratçıya kəşfiyyat-axtarış və istismar işlərini həyata keçirmək hüququ verilir. Bu müqavilələri imzalayarkən aşağıdakı qeyd olunmuş əsas xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır;

1.Podratçıya hasil edilmiş neftə yiyələnmək üçün müstəsna hüquq verilmir;

2.Dövlət tərəfinin və podratçının hasil edilmiş ümumi neft həcminin bir hissəsinə yiyələnmək hüquqları nəzərdə tutulur;

3.Yataqlarda kəşfiyyat-axtarış və istismar işlərinin hər bir mərhələsinin dəqiq vaxtı öncədən şərti olaraq müəyyənləşdirilir;

4.HPBS-nin tam müddəti ərzində podratçıların fəaliyyətində tətbiq ediləcək vergi rejimi öncədən razılaşdırılır;

5.Hasil edilmiş neft xərclərinin qarşılınması üçün ayrılmış neft və mənfəət nefti kimi təsnif edilir;

6.Podratçı tərəfindən çəkilmiş xərclərin qarşılınması saziş çərçivəsində razılaşdırılmış və ümumi hasil edilmiş neftin xərclərinin qarşılınması üçün nəzərdə tutulan hissəsinin həcmindən asılıdır;

7.Qarşılınacaq və qarşılınmayacaq xərclər dəqiq müəyyən edilir: qarşılınan xərclər saziş çərçivəsində tutulan, qarşılınmayan

xərclər podratçı tərəfindən sazişin bəndlərinə riayət edilmədikdə yaranan xərclərdir;

8. HPBS-nin müddəti bitdikdə bütün texniki avadanlıq dövlət mülkiyyətinə keçir;

9. Dövlət büdcəsinə mənfəətdən vergi yalnız şii'kətlər xalis mənfəət əldə etdikdən sonra ödənilir;

10. Hasilat sənayesində müqavilələri tənzimləyən xüsusi qanun mövcud olmadığı üçün HPBS beynəlxalq müqavilələrə aid edilir və bu sazişlər Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya olunmalıdır və s.

III. BTC neft ixrac boru kəməfi layihəsi.^

Azərbaycan Respublikasında «Əsrin müqaviləsi» imzalandıqdan sonra onu reallaşdırmaq üçün yaradılmış konsorsium ABƏŞ ilkin neft hasil edilməsinə 1997-ci ilin noyabrın 12-dən başlanmışdır. Hal-hazırda ilkin neft dünya bazarına bir neçə marşrutla çıxarılır ki, bunlar da aşağıda qeyd olunmuş variantlarda öz əksini tapmışdır:

1. Qərb İxrac Boru Kəməri (QİBK) ilə Subsaya: 1997-ci ilin noyabrından başlanılıb. Uzunluğu 830 km, illik ötürmə qabiliyyəti 6,4 mln ton neft olan Bakı-Subsa kəməri 1999-cu ilin aprelində istifadəyə verilib. Layihənin dəyəri 565 mln ABŞ dolları həcmindədir. Mütəxəssislərin proqnozlarına görə, Azərbaycan Bakı-Subsa kəməri ilə neftin nəql olunmasından ildə minimum 10 mln ABŞ dolları əldə edəcəkdir.

2. Şimal İxrac Boru Kəməri (ŞİBK) ilə Novorossiysk: uzunluğu 1411 km, illik ötürmə qabiliyyəti 5 mln ton neft olan Bakı-Novorossiysk kəməri əvvəllər Rusiya neftini Azərbaycanın neftayırma zavodlarında emal olunması üçün istifadə edilirdi. Layihənin dəyəri 55 mln ABŞ dolları həcmindədir.

3. Göründüyü kimi, bu kəmərlər ilkin neft nəqlini həyata keçirməyə imkan versə də daha sonra onların ötürücülük qabiliyyətləri artırılrsa belə, hasil olunan nefti satış bazarına çıxarmağa

Kəməri (ƏİBK) adlandırılan bu kəmərin tikintisi zərurəti və strateji məqsəd kimi ön plana çıxır. ƏİBK-nin əsas variantlarından biri də Bakı-İran-İran körfəzi marşrutudur. İran ərazisindən keçməklə Bakıdan İran körfəzinə qədər çəkilməsi nəzərdə tutulan bu boru kəməri neft ehtiyatlarının nəqlinin digər marşrutları ilə müqayisədə iqtisadi cəhətdən ən səmərəli variantdır. Belə ki, bu boru kəməri karbohidrogen resurslarının dünya bazarlarına çıxarılmasının digər marşrutları ilə müqayisədə daha ucuzdur və yeni obyektlərin tikintisinə çəkilən xərclər 200 mln. ABŞ dollarından artıq deyildir. Kəmərin uzunluğu 1500 km, illik ötürmə qabiliyyəti 50 mln. tonudur. Lakin hazırkı şəraitdə məlum səbəblər üzündən bu istiqamətin perspektivləri yoxdur.

4. Azərbaycan və Gürcüstan dəmiryol sistemləri; bu marşrutla neft ixracı 2005-ci il iyunun birindən başlamışdır, həmin tarixdə biz ilk nefti Səngəçal terminalının yaxınlığındakı «Azpetrol» terminalına birləşdirən 16 düyməlik «Azpetrol» boru kəmərinə vurulur ki, neft oradan «Azpetrol» dəmir yolu sistemindən istifadə olunmaqla Qara dənizdəki Batumi limanına daşınması nəzərdə tutulmuşdur.

Nəhayət, sonuncu variant Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutudur. Xarici neft şirkətləri ilə birgə ARDNŞ tərəfindən ƏİBK-nin müxtəlif marşrutlarının tədqiqi zamanı aydın olur ki, təhlükəsizlik, etibarlılıq, sabitlik, həmçinin, kommersiya və ekoloji nöqtəyi-nəzərindən ən optimal variant Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutudur.

Zənnimizcə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan ideyasının ortaya çıxması da, məhz neftin bir neçə kəmərlə vasitəsilə nəql olunması arzusundan doğmuşdur. Layihədə iştirak edən dövlətlərin bir çoxu da bu məsələnin həllində Azərbaycana yaxından dəstək verdi. Çünki Xəzərin neft və qaz yataqlarının istismarı ilə bağlı layihələrin gerçəkləşməsində Azərbaycan nə qədər maraqlıdırsa, iştirakçı dövlətlər də bir o qədər maraqlıdır. Belə ki, bu ölkələrin hər birinin sözü gedən prosesdə həyati əhəmiyyətli iqtisadi və siyasi mənafeləri üst-üstə düşür. Etiraf etməliyik ki, bu layihə

özündə regional elmi, siyasi, mədəni əlaqələrin yeni vüsət dalğasını yaradır. Elə bu səbəbdəndir ki, bu böyük enerji layihəsinin gerçəkləşməsinə istəməyən dövlətlər bunun qarşısında dayana bilmədi.

1998-ci ilin aprel ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyev Azərbaycanın BTC xəttinə və Xəzərin altından keçəcək qaz kəməri məsələsinə öz rəsmi razılığını bildirdi. Beləliklə, ƏİBK dövlətlərarası rəsmi müəyyənlişməsində isə Ankara müqaviləsinin böyük stimulu oldu. [Ankara. 1998.10.29]

Artıq BTC kəməri ətrafında fikirlər aydınlaşdı. 1999-cu il noyabrın 18-də isə xam neftin nəqli və ƏİBK-nin müəyyənlişməsi ilə bağlı ABŞ prezidenti Bili Klintonun iştirakı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkiyə prezidentləri arasında İstanbul deklarasiyası imzalandı. Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxış yolu müəyyənləşdi.

Göstərilən sazişlər üç ölkənin prezidentləri tərəfindən imzalandıqdan və bu ölkələrin qanunverici orqanlarında ratifikasiya olunduqdan və qanun kimi qüvvəyə mindikdən sonra 2000-ci ilin oktyabr ayında Dövlətlərarası Saziş sponsorlar qrupu tərəfindən imzalanmışdır. Daha sonra, ən önəmli hadisə isə 1 avqust 2002-ci il tarixində BTC ƏİBK-nin sponsorlar qrupunda olan şirkətlər Londonda inşaat işləri ilə əlaqədar «BTC Comp» və maliyyə məsələləri ilə məşğul olacaq «BTC Investment» adı altında iki şirkət qurdu. Bu şirkətlərin maliyyələşdirilməsinin 30%-ini tərəflərin özləri, 70%-ini isə beynəlxalq maliyyə qrupları, ticarət və kommersiya bankları qarşılacaqdır.

BTC Ko-nun səhmdarları aşağıdakı şirkətlərdən ibarətdir: BiPi (30,10%), ARDNŞ (25%), Yunokal (8,90%), Statoyl (8,71%), TPAO (6,53%), ENİ (5%), Total (5%), İtoçu (3,40%),

Алиев Н.А., Мирзоев М.А., Шахбазов Э.К. ОЭТ Баку-Тбилиси- Джейхан: От видения к реальности. Баку: Издательство «Азербайджан», 2003.- С. 38-40.

İNPEKS (2,50%), KonokoFilips (2,50%) və Amerada Hess (2,36%).

BTC-nin reallığa çevrilməsi həqiqətən də, qeyd olunduğu kimi, çox çətin mərhələlərdən keçməli oldu. Nəhayət, 2002-ci ilin sentyabrın 18-də layihənin təməl daşının qoyulması mərasimi keçirildi. Mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevarnadze, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Necdət Sezər borunun üstünə ilk torpağı atdılar, içərisində «Gələcək nəsillər» müraciətinin mətni olan dəmir kapsul BTC boru kəmərinin başlanğıcında qazılmış quyuya basdırıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev BTC-nin reallığa çevrilməsində çox önəmli bir mərhələnin həyata keçirilməsində öz imzasını atdı. Belə ki, 2005-ci il 25 may tarixində Heydər Əliyev adına BTC ƏİBK-nin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsi münasibəti ilə Səngəçal terminalında təntənəli mərasim keçirildi. Bu mərasim çərçivəsində iki mühüm tarixi sənəd imzalanmışdır;

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Mixail Saakaşvili, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Əhməd Necdət Sezər tərəfindən- üç ölkə arasında Qars-Axalkalaki-Tibilisi-Bakı birləşdirici dəmir yolu xətt layihəsi haqqında Bəyannamə imzalandı.

- Şərq-Qərb enerji nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi haqqında Bakı Bəyannaməsi imzalandı.

Daha sonra üç dövlətin prezidentləri Heydər Əliyev adına BTC ƏİBK-nin sürgüsünü açdılar və bununla da üç dəniz əfsanəsi-BTC ƏİBK gerçəkləşdi.^^Bu istiqamətdə işlər uğurla

BTC ƏİBK-nin təməlinin qoyulması mərasimi. Azərbaycan qəz. Bakı, 2002, 19 sentyabr.

Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsinə həsr olunmuş mərasim. Azərbaycan qəz. Bakı, 2005, 26 may.

aparılarq 12 oktyabr 2005-ci il tarixində Heydər Əliyev adına BTC ƏİBK-nin Gürcüstan hissəsi istifadəyə verildi.^^

2006-cı il 28 may tarixində artıq Azərbaycan nefti Türkiyənin Ceyhan limanına çatdı. Buradan ilk tankərə 600 min barel neftin yola salınması nəzərdə tutulmuşdur. Tikintisi dörd mlrd. ABŞ dollarına başa gələn kəmərlə gündə bir milyon barel neft nəql olunacaqdır. Türkiyə mətbuatının yazdığına görə, təkcə bu ölkənin əldə edəcəyi illik gəlir 300 mln ABŞ dollarını ötcəkədir.^BTC ilə hadisələrin axarı sürətlə inkişaf edərək, nəhayət, tarixi gün gəlib çatdı. 2006-cı il 13 iyun tarixində Heydər Əliyev adına BTC ƏİBK-nin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. Mərasimdə üç dövlətin-Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyənin prezidentləri iştirak etdilər. Artıq tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, 2006-cı il 13 iyul tarixi BTC boru kəmərinin rəsmi açılışı Heydər Əliyevin neft strategiyasının təntənəsi, üç dəniz əfsanəsinin reallığa çevrildiyi gündür.^®

Qeyd etməliyik ki, bu hadisədən bir neçə gün sonra Azərbaycan nefti «Britiş Kosorm» tankerinə yüklənərək Heydər Əliyev adına Ceyhan terminalından dünya bazarlarına yola salınmışdır. 2008-ci ildə 23,6 mln ton neft nəql olunmuşdur.°2006-cı il iyun ayının 4-dən 01.1.2011-ci il tarixinədək 143,6 mln ton xam neft bu xətt vasitəsilə dünya bazarlarına çatdırılmışdır. Eyni zamanda, 2007-ci ilin aprel ayından başlayaraq BTC-nin səhmdarları AÇG neftindən öz paylarına düşən nefti, məhz bu boru xətt ilə nəql edirlər.

Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nin Gürcüstan hissəsinin istifadəsinə həsr olunmuş mərasim. Azərbaycan qəz. Bakı, 2005, 13 oktyabr.

Bayramov V. Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı. Xalq qəz. Bakı, 2006, 31 may.

İyulun 13-ü Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nin açılış mərasimi. Azərbaycan qəz. Bakı, 2006, 14 iyul.

Abdullayev R. Düzgün seçilmiş strategiya öz bəhrələrini verir. Azərbaycan qəz. Bakı, 2008, 20 sentyabr.

Sadıqlı F. Üç dənizin reallığa çevrilən əfsanəsi. Azərbaycan qəz. Bakı,

BTC kəmərle yaxın gələcəkdə hər gün 1 mln barel neft nəql edəcəkdir. Belə ki, istismar müddəti 30 il nəzərdə tutulan kəmərin Azərbaycana gətirildiyi və bundan sonra da gətirəcəyi iqtisadi dividentlərə gəldikdə isə yalnız bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, təkcə AÇG yataqlarıqdan hasil olunan neftin BTC boru kəməri vasitəsilə Avropa bazarlarına 150 mlrd dollardan çox gəlir əldə edəcəyi gözlənilməkdədir.

BTC-nin belə sürətlə reallaşmasında aparılan mühəndis-texniki işlərin rolu xüsusilə qeyd olunmalıdır. Belə ki, 1768 km uzunluğunda olan BTC ƏİBK yeni minilliyin ən böyük mühəndis-texniki layihələrindən biridir. Bu kəmərin 443 km uzunluğunda hissəsi Azərbaycandan, 249 km uzunluğunda olan hissəsi Gürcüstandan və 1076 km uzunluğunda hissəsi isə Türkiyədən keçərək Ceyhan Dəniz Terminalına qədər uzanır. Bu baxımdan, BTC ƏİBK özünün bütün uzunluğu boyunca torpağa basdırılmışdır. Qafqaz dağlarından keçdiyi ən yüksək nöqtədə boru kəməri 2800 metr hündürlükdən keçir. Bu kəmə, qeyd olunduğu kimi, hər gün bir milyon barel xam neft ixrac etmək gücünə malikdir və AÇG yatağının tam miqyaslı işlənməsi ilə bağlı ixrac tələblərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, BTC ƏİBK səkkiz nasos stansiyası (ikisi Azərbaycanda, ikisi Gürcüstanda, dördü Türkiyədə), Aralıq dənizinin Türkiyəyə məxsus sahilində yerləşən Ceyhan Dəniz Terminalı, iki aralıq ərsin stansiyası, iki təzyiq azaltma stansiyası və 101 kiçik pəzlü klapın stansiyası daxildir. Bora kəmərinin tikintisi komplekslayihə qrupu tərəfindən yerinə yetirilmiş və bu qrup BTC bora kəmərinə paralel surətdə çəkilən Cənubi Qafqaz Bora Kəmərinin tikintisinə də rəhbərlik etmişdir. Layihələrin tikinti mərhələsi ərzində işlərin gərgin çağında təxminən 22000 adam işə cəlb olunmuşdur. Türkiyədə BTC ƏİBK BOTASŞ şirkəti tərəfindən BTC KO şirkətinin adından Birdəfəlik Dəyişməz Qiymətlə Açar Təhvilə Sazişi əsasında inşa olunmuşdur. Bu

2007, 14 iyul.

Arif Q. BTC möcüzəsi. Xalq qəz. Bakı, 2007, 14 iyul.

layihəyə, qeyd olunduğu kimi, təqribən 4 mlrd ABŞ dolları sənuayə qoyulmuşdur. Onun illik ötürmə qabiliyyəti 50 mln tondur.

Azərbaycan neftinin çıxarılması, onun dünya bazarına nəql olunması və satışının təşkili üçün joxanda onun bir neçə istiqamətdə həyata keçirilməsinə nəzər saldıq. Bu marşrutların yekunda əsas iqtisadi parametrləri cədvəl 7.1-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 7.1

Sıra Xə-si	Boru kamsri	Uzun luğu (km)	Xərclər (mln ABŞ dolları)	İllik ötürmə qabiliyyəti (mln ton)	Tarif (barelə görə dollarla)	Dia-metri (düymə ilə)	Stansi yalarının sayı ədədlə
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1.	Bakı-Novoros-siysk	1411	55	5	2,12	42	7
2.	Bakı-Supsa	830	565	6,4	0.43	42	5
3.	Bakı-Tbilisi-Ceyhan	1768	=3000-4000	50	2,58	42	8
4.	Bakı-Iran-İfran-körfəzi	1500	100	50	2-yə qədər		

Mənbə: www.bp.com. əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Aparılan elmi-tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, BTC ƏİBK digər boru kəmərlərindən bir çox üstünlükləri mövcuddur:

1. Bu marşrutla Qara dəniz boğazından yan keçərək bilavasitə Aralıq dənizi limanlarına çıxışı təmin edilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Ceyhan limanından neftin Rotterdama nəqli Qara dəniz limanları ilə müqayisədə iki dəfə ucuz başa gəlir.

2. Atalıq dənizinin əhatəsində olan dövlətlərin neftə olan böyük miqyasda ehtiyacları bu kəmərlə vasitəsilə ödəniləcəkdir.

S.Aralıq dənizində böyük tutumlu tankerlərin hərəkətmə imkanları artacaqdır.

4. Bu marşrut tam mənada Azərbaycanın geostrateji və geosiyasi maraqlarına cavab verməkdədir.

5. Bu variant Azərbaycanın digər karbohidrogen yataqlarından neftin nəqli məsələsində də uzunmüddətli perspektivli olacaqdır və s.

VIII FƏSİL. AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZGƏLİRLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNƏ İNNOVASIYALI YANAŞMA MEXANİZMİ

8.1. Neft-qaz gəlirlərində innovasiyalı idarəetmə sisteminin əhəmiyyəti

Məlum olduğu kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə vergilər və büdcə təsərrüfat həyatının dövlət tənzimlənməsinin əsas vasitələrindən biri olmaqla, həm də sosial sferanın tənzimləyiciləridir. Büdcənin digər hissəsi, hər şeydən əvvəl, fiziki şəxslərin, yəni əhalinin gəlirlərindən vergi hesabına əmələ gəlir. Bazar münasibətləri dövləti iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi proseslərindən azad etmir. Bu proseslər isə, öz növbəsində, dövlətin təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-istehsal fəaliyyətinə bilavasitə müdaxiləsini əhatə etməlidir. Dövlət bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şəraiti yaratmalı, bu mexanizmlərdən biri və əsası olan vergilərin köməyi ilə həmin prosesləri tənzimləməlidir. Eyni zamanda, büdcənin xərc hissəsinin əsasını da sosial-iqtisadi ehtiyatlara sərf edilən xərclər təşkil edir.

Dövlət gəlirləri ilkin olaraq müəssisə və təşkilatlarda yaranan xalis gəlirlərin ilkin qaydada bölüşdürülməsi ilə şərtləşir. Bunu mərkəzləşdirilmiş xalis gəlirlər məbləği də adlandırmaq olar. Lakin ilkin gəlirlərin bölüşdürülməsi nisbəti sabit qalmır və daima dəyişdirilir. Dövlət gəlirlərinin ilkin bölüşdürülməsi, sözün geniş mənasında, milli gəlirin bölüşdürülməsini əhatə edir. Dövlət gəlirləri ilə dövlət müəssisələrinin gəlirləri arasındakı nisbət, hədd şərti xarakter daşıyır, bu eyni mülkiyyət çərçivəsində baş verir. Burada gəlirlərin dövlət gəlirlərinə və müəssisə gəlirlərinə ayrılması aşağıdakı amillərin qarşılıqlı təsiri kimi müəyyən edilir.¹⁴

Musayev A. F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2004.- S. 31.
Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri. Bakı: Nağil evi, 2004.- S. 68.

- yaradılmış mövcud xalis gəlirlərin həcmə, kəmiyyətlə müəyyən edilməsi;

- xalq təsərrüfatının maliyyə və material resurslarına (yığım üçün) tələbatı ilə müəyyən edilməsi;

- ictimai və sosial tələbatla müəyyən edilməsi;

- dövlət müəssisələrinin özünümaliyyəldirmə prinsipi əsasında istehsal fəaliyyətlərinin normal davam etməsi zəruriyyəti ilə müəyyən edilməsi və s.

Hal-hazırda dünya ölkələrindən məlumdur ki, neft gəlirlərindən istifadə etmək üçün neft fondlarının yaranması tarixi zərurətdən doğmuşdur. Neftin beynəlxalq bazarda qiymət meyarından törənən hadisələr, daha çox isə onun tükənən, qeyri-əbədiyyəti amili fond yaratma strategiyasına keçidə rəvac vermişdir. Dünya təcrübəsində müvafiq fondların missiya müxtəlifliyinə nəzər yetirdikdə ikiistiqamətli proqramların olduğunu görürük. Bir qrup ölkələr mövcud fondların vəsaitlərini hasilatın genişləndirilməsinə, təkrar istehsalə, digərləri isə ixracat məhsulunun qəbulunu yeni istehsal-xidmət sahələrinin yaradılmasına məsrəf edirlər.

Məlum olduğu kimi, dünyada 20-yə yaxın neft fondu mövcuddur. Bunlara misal olaraq Norveç Dövlət Neft Fondunu, Alyaska Daimi Fondunu, Venesuelanın Sabitləşdirici İnvestisiya Fondunu, Çilinin Miss Fondunu və s. qeyd etmək olar. XX əsrin 60-cı illərindən sonra neft fondlarının yaradılması zərurəti meydana gəldi. Neft fondlarının yaradılmasına iki amil rəvac vermişdir:

- neftin, yaxud digər mineral sərvətin tükənən resurs olduğunu görüb gələcək nəsil üçün bu sərvətin satışından əldə edilən gəlirin, heç olmazsa, bir hissəsini qoruyub saxlamaq;

- dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin artıb-enməsindən narahat olan bir sıra dövlətlər, sosial-iqtisadi inkişafın bu amilindən açıq-aydın əziyyət çəkdiyini görüb çıxış yolunu təbii resursların satışından əldə edilən gəlirin bir hissəsinin sabitləşmə fondunda saxlamaq və ehtiyac duyulduqda bu fondan sosial- iqtisadi sabitliyi təmin etmək.

Burada qeyd olunan birinci məqsədə daha çox ərəb ölkələri

üstünlük verirdisə, sosial-iqtisadi inkişafı səmərəli həyata keçirmək istəyən Norveç və onun kimi digər inkişaf etmiş ölkələr sabitləşmə funksiyasının reallaşma prinsipini seçdi.

Hal-hazırda fəaliyyət göstərən neft fondlarını aşağıdakı qruplara bölmək olar: ⁷

- Sabitləşmə fondları (Norveç, Alyaska, Venesuela, Çili, Kolumbiya, Küveyt, Nigeriya və s.);

- Gələcək nəsil üçün yığım fondları (Küveyt, Oman, Yeni Qvineya, Alverta, Alyaska və s.);

- Yeni fondlar (Azərbaycan, Qazaxıstan və s.).

Əvvəlki paraqraflarda qeyd olunduğu kimi, 1994-cü il sentyabrın 20-də ARDNŞ ilə dünyanın qabaqcıl iri neft şirkətləri arasında «Əsrin müqaviləsi» təməli qoyulmuş neft strategiyası və işgüzar əməkdaşlıq artıq öz perspektivlərini verməkdədir. Bu sahədə əldə edilən neft gəlirlərinin Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi tərəqqisinə istiqamətləndirilməsi dövlət siyasətinin başlıca məqsədidir. Bunu nəzərə alaraq ölkənin neft yataqlarının xarici şirkətlər ilə birgə işlənməsindən əldə edilən mənfəət neftinin satışından daxil olan valyuta vəsaitlərinin və digər gəlirlərin toplanması və səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin öncül sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək məqsədilə ümummillə liderimiz Heydər Əliyev «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) yaradılması» haqqında 240 sayılı, 1999-cu il 29 dekabr tarixli fərman imzaladı.»⁷

ARDNF-nin yaradılması ideyasının əsasını Azərbaycan xalqına təbiətin bəxş etdiyi neft sərvətlərinin gələcək nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin edilməsi təşkil edir. ARDNF-nin qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafevi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və fondun

⁷ «ARDNF-nin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 1999, 30 dekabr.

öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta, digər vəsaitlərin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir. Bundan başqa, ARDNF-nin qarşısında valyuta daxilolmalarının mümkün mənfi təsirlərindən qorumaq (manatın kəskin bahalaşması və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin pisləşməsi), makroiqtisadi tarazlığı gözləmək məqsədləri, maliyyə intizamına xələl gətirməmək öhdəçiliyi durur.”⁶

Məlum olduğu kimi, neftin dəyərinin düzgün müəyyən edilməsi ARDNF-nin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, xam neftin və sərbəst təbii qazın dəyəri nə qədər elmi cəhətdən əsaslandırılmış olarsa, onda mənfəət neftindən əldə edilən dəyərin də həcmi çox olacaqdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən 29 dekabr 2000-ci il tarixli, 434 sayılı Fərmanı ilə «ARDNF haqqında» Əsasnamə təsdiq edilmişdir.⁷ Bu Əsasnamədə ARDNF haqqında ümumi müddəalar, fondun əsas vəzifələri, formalaşdırılması mənbələri, vəsaitin istifadə olunması istiqamətləri, idarə edilməsi qaydası və digər mühüm məsələlər göstərilmişdir. Onun ümumi müddəalarında qeyd edilir ki, ARDNF neft və qazın kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair ARDNŞ ilə sərmayəçilər arasında bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən, habelə Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft- qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə dair digər bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi vəsaitin səmərəli idarə olunması məqsədilə yaradılır.

ARDNF-nin əsas vəzifəsi respublikanın vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatı və istismarı sahələrində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsini, həmçinin, fondun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər maliyyə vəsaitinin yığılması və səmərəli

www.oilfund.az.

«ARDNF haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 2000, 30 dekabr.

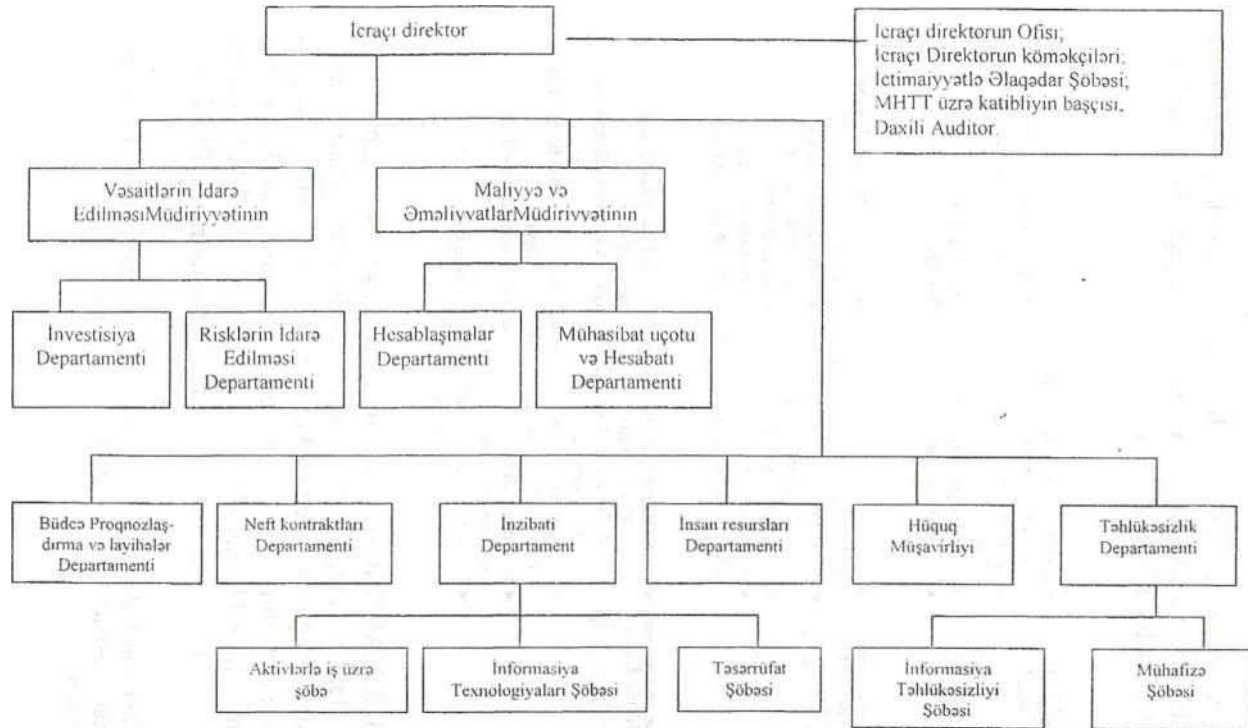
idarə olunmasını təmin etməkdir.

Əsasnamədə müvafiq olaraq ARDNF-nin strukturu müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, ARDNF-nin fəaliyyətinə operativ rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin edilən, vəzifədən azad edilən və prezidentə hesabat verən icraçı direktor həyata keçirir.

ARDNF-nin fəaliyyətinə ümumi nəzarəti təmin etmək məqsədi ilə müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndələrindən, habelə digər əsasnamələrdən ibarət Müşahidə Şurası formalaşdırılır. Müşahidə Şurasının üzvləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq olunur. Belə ki, Müşahidə Şurası icraçı Direktorun təqdimatına əsasən ARDNF-nin vəsaitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətlərini (proqramını), onun illik hesabatını (ona əlavə olunmuş auditor rəyi ilə birlikdə) və balansını, habelə Fondun illik xərclər smetasının layihəsini nəzərdən keçirir və onlara rəy verir.

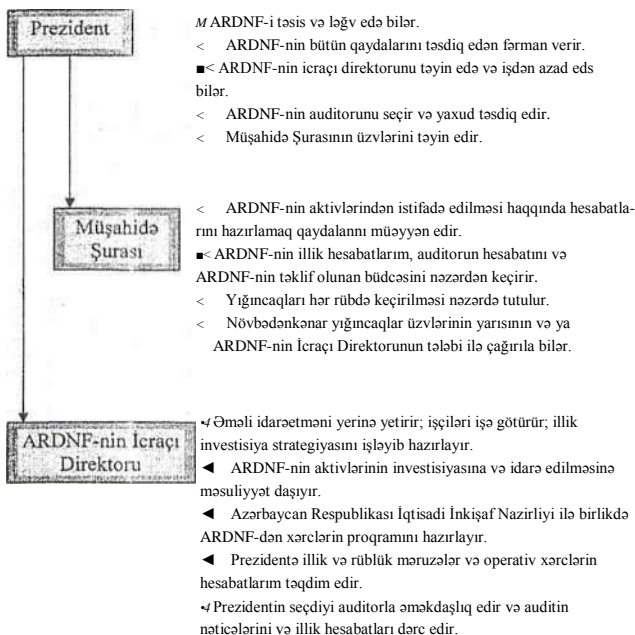
ARDNF-nin vəsaitlərinin toplanması və xərclənməsi sahəsindəki fəaliyyətinə Müşahidə Şurası nəzarət edir. Müşahidə Şurası ARDNF-nin illik büdcə layihəsini, illik hesabat və maliyyə hesabatını, auditor rəyi ilə birlikdə nəzərdən keçirir və rəy verir. Belə ki, qeyd edildiyi kimi. Müşahidə Şurasının üzvləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq olunur, dövlət orqanları və ictimai təşkilatları təmsil edirlər. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 27 noyabr 2008-ci il tarixli 73 sayılı Sərəncamına müvafiq olaraq Müşahidə Şurasının 7 üzvü təyin edilmişdir.

Müşahidə Şurası öz iclaslarını zərurət yaranıqca, lakin rübdə bir dəfədən az olmayaraq keçirir. Şuranın növbədən-kənar iclasları İcraçı Direktorun və ya Müşahidə Şurasının üzvlərinin yarısının təşəbbüsü ilə keçirilə bilər. Burada, Müşahidə Şurası üzvlərinin fəaliyyəti ictimai (əvəzi ödənilmədən) əsaslarla həyata keçirilir. Bundan əlavə, ARDNF-nin cari fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə Fondun İcraçı Direktoru tərəfindən formalaşdırılan Fondun Aparatı da fəaliyyət göstərir. ARDNF-nin aparatının strukturu şəkil 8.1 -də öz geniş əksini tapmışdır.

Manbo: w/v oltuud az əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır
Şəkil 8.1. ARDNF-nin aparatının strukturu

Beləliklə, yuxanda qeyd olunanları nəzərə alaraq ARDNF- də hesabatlılıq və idarəetmə mexanizmini aşağıdakı göstərilmiş şəkil 8.2-də olduğu kimi ifadə etmək olar.

Şəkil 8.2. ARDNF-də hesabatlılıq və idarəetmə mexanizmi
Məlum olduğu kimi, «ARDNF-nin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər və Fondun valyuta vəsaitinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi qaydaları haqqında» ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 sayılı Fərman imzalanmışdır. Bu fərman ARDNF-nin

* «ARDNF-nin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 2001, 20 iyun.

fəaliyyətinin normativ-hüquqi əsaslarının müəy>'ən edilməsi, maliyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə olunması və istifadəsinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. 2010-cu ildə ARDNF-nin bütün mənbələr üzrə daxilolmaları 16,3 mlrd ABŞ dolları təşkil etmişdir. Ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının artırılmasında və maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində ARDNF-nin böyük rolu olmuşdur. 2010-cu ildə ARDNF-nin daxilolmalarının 51,2%- i yığıma yönəldilmişdir. 2010-cu ilin əvvəlinə 14900,4 mln ABŞ dolları təşkil etmiş ARDNF-nin vəsaiti il ərzində 7866,4 mln ABŞ dolları və ya 52,8%-ə qədər artaraq ilin sonuna 22766,8 mln ABŞ dolları və yaxud 18165,7 mln manat təşkil etmişdir. Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2010-cu ildə də ölkədə fiskal dayanıqlığın təmin edilməsində və icmal büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında ARDNF-nin xüsusi rolu olmuşdur. Beləki, 2010-cu ildə ARDNF-dən 5 915,0 milyon manat dövlət büdcəsinə transfert edilmiş və bu vəsait dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Eyni zamanda, ARDNF-nin vəsaiti hesabına ölkədə mühüm sosial və infrastruktur layihələr həyata keçirilmişdir.

2001-2010-cu illər ərzində ARDNF-nin vəsaitinin artım dinamikası şəkil 8.3-də öz geniş əksini tapmışdır.

14?00.4

4

-i?!.? 02,2 Öir.6 *m* i_{394.3} 14S4.S

mκ *m* *m* *m*

?ool ?oo? 700^ 700J ?nofi 7007

Mənbə: Bu şəkil ARDNF-nin göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 8.3. 2001 -2010-cu illər ərzində ARDNF-nin vəsaitinin artımdinamikası

2010-cu il ərzində ARDNF-nin gəlirlərinin ümumi həcmi 13 088,5 mln. manat təşkil etmişdir. Hesabat ilində ARDNF-nin xərclərinin ümumi məbləği 6 386,6 mln. manat olmuşdur. Belə ki, ARDNF-nin illik gəlir və xərclər proqramının tərtibi, icrası Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi siyasətinə, dövlət idarəetmə sektorunun gəlir və xərclərinin ümumiləşdirilməsi prinsiplərinə əsaslanaraq ARDNF-nin tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi ilə əlaqələndirməklə həyata keçirilir. ARDNF-nin Əsasnaməsinə uyğun olaraq ARDNF-nin vəsaiti hesabına həyata keçirilən layihə və proqramların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclər isə dövlət xəzinədarlığı

vasitəsi ilə icra edilir. Bundan başqa, ARDNF-nin fəaliyyətinə əlavə şəffaflıq gətirmək məqsədi ilə onun fəaliyyəti, o cümlədən, gəlir və xərcləri barədə məlumatlar mütəmadi olaraq mətbuatda dərc edilir. Bu baxımdan, valyuta vəsaitinin idarə edilməsi, onun təhlükəsiz saxlanması və səmərəli idarəetmə yolu ilə investisiya gəliri əldə edərək davamlı artırılması məqsədlərini daşıyır.

8.2. Neft-qaz gəlirlərinin innovasiyalı idarə edilməsində beynəlxalq təcrübənin yeri və rolu

Məlum olduğu kimi, neft gəlirlərinin idarə edilməsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Məsələyə tarixi nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, aydın olur ki, neft və digər mineral resurslar ixrac edən ölkələrin əksər hissəsi çox ağır iqtisadi durumdadır. Belə ki, dünyanın neft ixrac edən əksər ölkələri ya yoxsulluq içində yaşayır (Nigeriya, Anqola, Yeni Qvineya, Sao-Tome Prinsipi, Trinidad-Tobaqo və s.), ya da vaxtaşırı müharibələr və vətəndaş çəkişmələri ilə rastlaşır (Venesuela, Meksika, bir çox ərəb ölkələri və s.). Qeyd olunan ölkələr üçün bir sıra neqativ xarakterik amillər mövcuddur ki, onlarda, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkədə demokratiyanın tam formalaşmaması;
- dövlət idarəetmə sisteminin qeyri-qənaətbəxş olub, iri həcmdə maliyyə vəsaitinin, o cümlədən, neft satışından əldə edilən gəlirlərin şəffaf və səmərəli istifadəsinin olmaması;
- korrupsiyanın səviyyəsinin yüksək olması;
- ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin yüksək olması;
- neft-qaz resurslarının əsas etibarilə dünyanın məşhur transmilli şirkətlərinin iştirakı ilə PSA tipli sazişlər çərçivəsində işlənməsi və s.

Bu baxımdan, neft gəlirlərinin idarə edilməsində neqativ təcrübəyə malik yuxanda qeyd olunan dövlətlər arasında Venesuelanın adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Venesuelada öz neft sərvətlərinin idarə edilməsi üçün bir neçə dəfə xüsusi fondlar

yarandıdır. Onların bəziləri uğursuzluğa düşər olub, bəziləri isə ümidləri doğrultmadı. Belə faktlardan sonuncusu Kalder hökumətinin 1998-Cİ ildə yaratdığı Makroiqtisadi Sabitləşdirmə İnvestisiya Fondu (MSİF) olub. Venesuelanın iqtisadiyyatının onilliklərlə məruz qaldığı maliyyə intizamının yoxluğu fondun fəaliyyətində əks olunmaya bilməzdi. Belə ki, onun müddəalarının tez-tez dəyişdirilməsi, fondun tələblərinə riayət etmək bacarığının hökumətdə olmaması, ölkədə borcların davamlı yığılması MSİF- nin sabitləşdirici mexanizm kimi səmərəsini çox azaltdı.

Venesuela Sabitləşdirici Fondunun təcrübəsi göstərir ki, hökumətin əlində cəmlənmiş hakimiyyət heç bir fiksəl məhdudiyət qoymursa, hökuməti neft gəlirlərinin idarə edilməsinə tam məsuliyyətlə yanaşmağa məcbur edə bilməz. Venesuela təcrübəsi Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tövsiyələrinin düzgünlüyünü bir daha təsdiq etdi ki, ölkədə hökumət xərcləri və borcalma üzərində məhdudiyətlər yoxdursa, sabitləşdirici fondlar səmərəsiz olur. Flal-hazırda bu kimi fəaliyyət göstərən fondların əsas vəzifələrindən biri tükənən neft resurslarından gələcək nəsillər üçün tükənməyən sərvət yaratmaq məsələsidir.

Hal-hazırda dünyada neft gəlirlərindən səmərəli istifadə edib sabit iqtisadiyyat qurmuş ölkələr də mövcuddur. Bu ölkələr sırasına ABŞ, Kanada, Norveç, Avstraliya kimi inkişaf etmiş ölkələr daxildir. Onların neft-qaz sənayesi, habelə, bu sənayedən əldə olunan gəlirin istifadə praktikası böyük maraq doğurur və güman etmək olar ki, hər bir neft ölkəsi bu təcrübədən bəhrələnərək dinamik iqtisadi inkişafa nail ola bilər. Belə ki, pozitiv təcrübəyə malik olan ölkələr üçün bir sıra ümumi oxşar amillər mövcuddur ki, bunlar da, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- bu təciliyyənin daşıyıcıları yüksək inkişaf etmiş ölkələrin olması;
- səmərəli dövlət idarəetmə sisteminin olması;
- dünyada ən yüksək demokratik institutların bu ölkələrdə fəaliyyət göstərməsi;
- neft gəlirlərindən ölkə daxilində mümkün qədər az istifadə

edilməsi;

- 3mksək; şəffaflığın mövcud olması;
- neft gəlirlərindən səmərəli istifadə mexanizminin mövcud olması və s.

Norveç Dövlət ' Neft Fondu (NDNF) təbii ehtiyatların nümunəvi fondu kimi geniş tədqiq edilib. Norveç modelini tətbiq etmək imkanını nəzərdən keçirən ölkələr aşağıda qeyd edilən dörd əsas cəhəti nəzərdə saxlamalıdır:

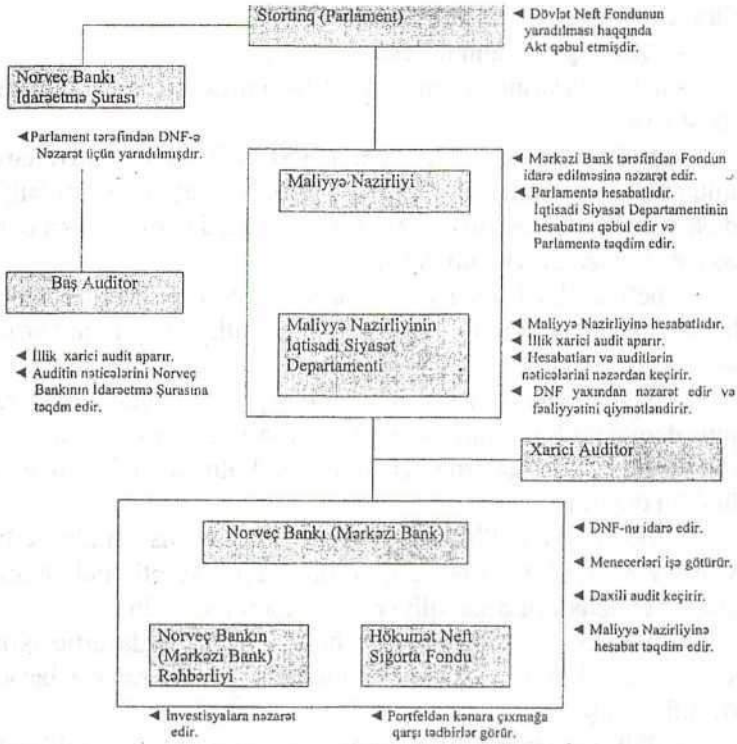
- neft istehsal edən digər ölkələrin neft gəlirlərinin idarə edilməsi problemləri ilə Norveç uzun illər boyu mübarizə aparmışdır.

- NDNF əhalisi az, təmin edilmiş və möhkəm bərqərar olmuş demokratik rejimin daxilində fəaliyyət göstərir. Bu şərtlərin mövcud olduğu dövlətlərdə belə uğura nail olmaq, demək olar ki, mümkün deyildir.

- NDNF yeddi illik mövcudluğunun çox hissəsində neftin qiyməti yüksək olub və deməli, neftin aşağı qiymətlərində hökumətin öz öhdəliklərinə sadıqlıyı hələ yoxlanılmayıbdır

- 1970-Cİ ildə neft istehsalı başlanan vaxtlarda artıq Norveçdə yüksək həyat səviyyəsi və müxtəlif çeşidli sənaye bazası mövcud olmuşdur.

NDNF-nə nəzarət üzrə hesabatlılıq mexanizmi şəkil8.4-də öz geniş əksini tapmışdır.

Şəkil 8.4. Norveç Dövlət Neft Fonduna Nəzarət üzrə Hesabatlılıq mexanizmi

Şəkil 8.4-dən göründüyü kimi, NDNF üzərində nəzarətin həyata keçirildiyi zaman hakimiyyətin bölüşdürülməsi müxtəlif hökumət orqanlarına bir-birini yoxlamaq imkanı verir. NDNF-na ödənilən məbləğlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı parlamentin səlahiyyətləri idarəedici hakimiyyəti qanunverici orqana daha da hesabatlı olmağa həvəsləndirmişdir.

NDNF yaradılan anda Norveçin malik olduğu üstünlüklər digər ölkələrdə Norveç modelinin tətbiqini məhdudlaşdırmasın baxmayaraq, onun uğuru daha çox onun fəaliyyətinin əsas komponentləri olan hakimiyyətin bölüşdürülməsi, şəffaflyq və hesabatlılyq sayəsində əldə edilmişdir. Bu keyfiyyətlərin Azərbaycan və Qazaxıstan neft fondlarında da tətbiq edilməsi zəruridir. Məsələn, Norveçdə həm Maliyyə Nazirliyinin, həm də dəvət olunan auditorun keçirdikləri auditlərin nəticələri parlamentə təqdim olunur və İnternetdə yerləşdirilir. NDNF-nin saytında fondun bütün rəhbər müddəaları və İnvestisiya fəaliyyəti haqqında dəqiq hesabat vardır. Belə şəffaflyq təbii ehtiyatların hər bir fondunun peşəkarlyğı və davamlılyğı üzrə ictimaiyyətdə inam yaranmasına yardım etmişdir.^^

8.3. Neft-qaz gəlirlərinin idarə olunması strategiyası

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev neft gəlirlərinin səmərəli istifadəsi və idarə edilməsi məqsədilə «Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyanın təsdiq edilməsi barədə» 27 sentyabr 2004-cü il tarixli, 128 sayly Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı imzalandı. Bu fərman uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ölkənin ilbəl artan neft və qaz gəlirlərini qeyri-neft sektoruna yönəltməklə iqtisadiy-

Svetlana Tsalik. Xəzərin neft gəlirləri: qazanan kim olacaq? Bakı: Açıq Cəmiyyət İnstitutu, 2003.- S. 45-51.

yatın tarazlı inkişafına nail olmaq, neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunmasını və istifadəsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Belə ki, neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya 2005-2025-ci illəri əhatə edir və bu müddət ərzində həmin gəlirlərdən istifadənin əsas prinsiplərini və ortamüddətli xərclər siyasətini müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, bu strategiya aşağıda göstərilən mənbələrə uyğun olaraq neftin və qazın satışından yA.RDNF-ində və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsində toplanan gəlirlərin idarə edilməsini nəzərdə tutur:

I. Neft və qaz gəlirlərinin uzunmüddətli dövr üçün proqnozlaşdırılan əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- uzunmüddətli dövr üçün Azərbaycan Respublikasının neft və qaz gəlirlərinin həcmi ölkənin təsdiq olunmuş neft və qaz ehtiyatlarının ehtimal olunan qiymətləri əsasında müəyyən edilir;

- neft və qazın qiyməti pessimist variantda proqnozlaşdırılır və s.

II. Neft və qaz gəlirlərindən uzunmüddətli istifadə prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- neft və qaz gəlirlərindən daxilolmalar zirvə səviyyəsinə çatdıqda onların 25 faizdən az olmayan hissəsi yığıma yönəldilir;

- investisiya yönümlü xərclər hər il üçün tərtib olunan ortamüddətli Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində həyata keçirilir.

III. Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması və xərclənməsi üzrə ortamüddətli dövlət siyasəti, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- malcrosabitliyin təmin edilməsi və neft-qaz gəlirləri hesabına nəzərdə tutulan prioritet xərclərin əlaqələndirilməsi ortamüddətli siyasət əsasında həyata keçirilir;

- real xərclərin və qeyri-neft kəsirinin illik həcmi uzunmüddətli dövr üçün nəzərdə tutulmuş limitə uyğun olaraq müəyyən edilir. Qeyri-neft kəsirinin həcmi dəyişdikdə bu dəyişikliyi zəruri edən konkret səbəblər göstərilir.

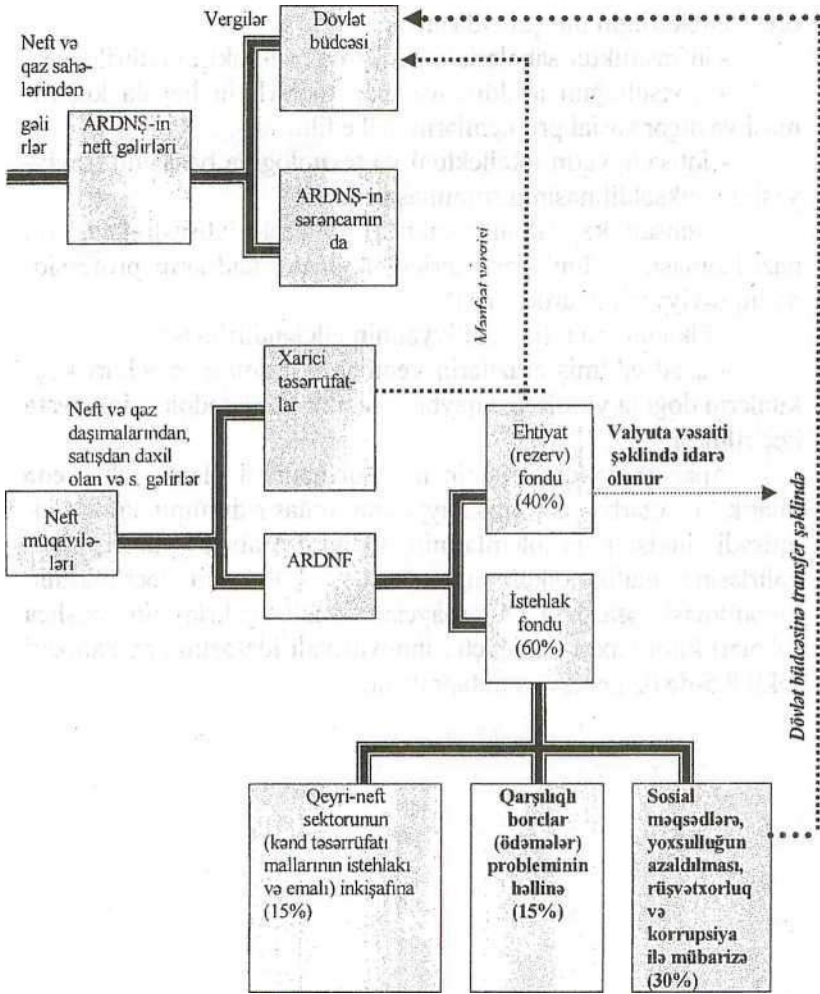
IV. Neft və qaz gəlirlərinin istifadə strategiyası makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasının əsas istiqamətləri

aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi;
- infrastruktur sahələrinin genişmiqyaslı inkişaf etdirilməsi;
- yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər sosial problemlərin həll edilməsi;
- iqtisadiyyatın intellektual və texnologiya bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması;
- «insan kapitalı»nın inkişafı (yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, o cümlədən, xarici ölkələrdə, kadrların professionalıq səviyyəsinin artırılması);
- ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi;
- azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması, məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Aparılan tədqiqat işinin məntiqi nəticəsi olaraq təklif edə bilərik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir durumunun sosial-iqtisadi inkişafı problemlərinin tədqiqi, habelə yüksək neft gəlirlərinə malik ölkələrin, xüsusilə NDNF-nin təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında Azərbaycanın neft gəlirlərinin başlıca sahələri kimi yaxın dövr üçün innovasiyalı idarəetmə mexanizmi şəkil 8.5-də öz geniş əksini tapmışdır.

Şəkil 8:5. Azərbaycanın neft gəlirlərinin innovasiyalı idarəetmə mexanizmi

Bu baxımdan, apardığımız elmi-tədqiqat işinin, məntiqi nəticəsi olaraq neft gəlirlərinin idarə edilməsindəki fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ARDNF-nin mühüm funksiyasıdır. Neft gəlirlərinin şəffaf idarə edilməsi üçün ARDNF-nin fəaliyyəti beynəlxalq standartlara uyğun aparılmalıdır.

Beləliklə, neft gəlirlərinin innovasiyalı idarə edilməsi, formalaşması və istifadə edilməsi üçün yuxarıda qeyd olunmuş model ilə yanaşı aşağıda qeyd olunmuş təklif xarakterli istiqamətlər həyata keçirilməlidir:

- gəlir və xərclərin orta və uzunmüddətli strateji siyasətinin müəyyənləşdirilməsi;
- uzunmüddətli və müxtəlif növlü investisiya strategiyasının hazırlanması;
- ARDNF-nin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi.

IX FƏSİL. NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN ƏTRAF MÜHİTİNƏ İNNOVASİYALI YANAŞMANIN PERSPEKTİV İSTİQAMƏTLƏRİ

9.1. Neft-qaz sənayesinin eko-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Müasir idarəetmə sistemində ətraf mühitin qorunması konsepsiyası ictimaiyyət və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq edən elmdən və dövlətin ekoloji prinsipli siyasətindən asılıdır. Belə ki, hal-hazırda maddi istehsal sahələrinin, iqtisadi sferanın, elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə çatdırılması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə əsasında mümkün olmuşdur. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin sonunda insanlar daxili yanacaq mühərriklərini, elektrik enerjisini necə almağı kəşf etmişlər. XX əsrdə plastik kütlə alınmasını, atom, nüvə enerjisindən istifadəyə, fəza gəmilərinin ixtirasına, onlardan istifadə etməyə nail olunmuşdur. Bunların hamısı enerji qüvvəsindən istifadə proseslərində, elmi- texniki tərəqqinin uğurları əsasında mümkün olmuşdur. Lakin dünyanın zəngin neft, qaz ehtiyatları bəşəriyyətin tələbatını uzun müddət ödəmək üçün kifayət qədər olsa da, tükənməz deyildir. Belə ki, bu ehtiyatlar dünya üzrə qeyri-bərabər paylandığından, bir dövlətin yüksək inkişafına «təminat» verirsə, digər dövlətin sosial-iqtisadi tərəqqisini məhdudlaşdırır. Müasir dövrdə dünya dövlətləri arasında enerji resursları uğrunda mübarizə davam etməkdədir. Burada neft, təbii qaz və s. yanacaq resursları hal- hazırkı dövlət siyasətinin fəallığı³ətində, iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında mühüm yer tutur. Enerji resursları əsasında elektrik enerjisi istehsalı dövlətin sosial-iqtisadi inkişafında əsas hərəkətverici meyar kimi qalmaqdadır. Qeyd edilən enerji resurslarına, onlardan alınan elektrik enerjisinə tələbatın ödənilməsində gedən müharibələr bir dövlət çərçivəsindən çıxıb, beynəlxalq mübarizə probleminə çevrilmişdir. Bu baxımdan, bu sahənin alimləri belə bir təklif irəli sürürlər ki, dünya ölkələri

enerji siyasətini elə bir istiqamətə yönəltməlidirlər ki, enerjidaşıyıcısı sərvətlərinin uzun-müddətli, ekoloji-iqtisadi cəhətdən təmiz və səmərəli, qənaətlə istifadəsini təmin etmək mümkün olsun. Bu iqtisadi siyasətin əsasını iqtisadi inkişaf, xüsusilə neft- qaz sənaye potensialının təmin olunması üzrə üç istiqamət müəyyən edilir. Belə ki, qısa və ortamüddətli perspektivdə yerinə yetirilməsi zəruri olan tədbirlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir’*’

- enerji resurslarının səmərəli istifadəsinin uzun müddət təmin edilməsi;

-enerji resurslarının və enerji istehsalının strukturu arasında elə səmərəli qarşılıqlı əlaqə, uzlaşma yaradılmalıdır ki, iqtisadi və ekoloji sistemdə neqativ halların, itkilərin baş verməsi imkanını, iqtisadi inkişafın qarşısına çıxan maneələri əvvəlcədən aradan qaldırsın. Yeni enerji mənbələrinin istifadəsində onun region daxilində və qlobal miqyasda ekosistemə olan təsirinin nəzərə alınması;

-orta və uzun müddətdə enerji, yanacaq-istilik ehtiyatlarından istifadə edilməsi, enerjidaşıyıcılarının qiymətində dövlət siyasəti ilə sosial-iqtisadi inkişaf arasında uzlaşmanın təmin olunması.

Müasir dövrdə bütün dünyada yüksək səviyyədə mövcud olan enerji resurslarının ekoloji problemlərinin həllinin kəskinliyi və vacibliyi anlayışı praktiki olaraq dərk olunmuşdur. Belə ki, onların universallığı və bir-birindən asılılığı coğrafi yerləşməsindən və iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq birgə təklif və tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına imkan vermişdir. Bununla yanaşı dünyanın müxtəlif ölkələri ətraf mühitin yaxşılaşdırılması proqramını eyni dərəcədə həyata keçirmək imkanına malik deyildir. Buna görə də, dünya ölkələri içərisində enerji resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlıq çox vacibdir. Bu baxımdan, enerji resurslarından istifadə edərkən ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq aspektləri əsasən aşağıdakılardan

ibarətdir.”

- enerji resurslarından istifadə proqramlarının reallaşdırılması təcrübəsinin mübadiləsi;

- enerji resurslarından istifadə edərkən dövlətlərarası proqramların yaradılması və fəaliyyət göstənməsi;

- enerji resurslarından istifadə ilə əlaqədar ətraf mühitin vəziyyətinə, qəbul olunmuş razılaşmaların yerinə yetirilməsinə nəzarət edən beynəlxalq idarə və təşkilatların yaradılması və s.

Hal-hazırda neft-qaz sektorunda davamlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi inkişaf tempinin sabitliyi ilə müəyyənləşdirilir. Bu, istehsal prosesi nəticəsində ətraf mühit olan təzyiqlə ekoloji sistemin özünübərpa funksiyası arasında bərabərlik balansının olmasıdır. Məlum olduğu kimi, enerji resurslarından ekstensiv istismar edərkən, neft-qaz ehtiyatlarının hasilatı və emalı zamanı ətraf mühit (su, torpaq, hava) çirklənir və ya neft-qaz sənaye sahələrinin fəaliyyəti zamanı külli miqdarda oksigen yandırılır. Bu dəyən zərərləri kompensasiya etmək üçün yeni bir vəsait xərclənsə, bu da, əksinə, insanların sosial-iqtisadi rifahının tədricən aşağı düşməsinə səbəb olur. Çünki təbii sistemlərin özünübərpa tempi çirklənmə tempindən aşağı olduqca, insan bu sistemlərin bərpası üçün əlavə vəsait və enerji sərf etməlidir. Belə ki, pul- əmtəə münasibətləri dövründə ekoloji tarazlıq özünəməxsus bir əmtəə rolu oynayır. Bu baxımdan, onun dəyəri ətraf mühitin qorunmasına sərf olunan birbaşa və iqtisadi əlverişli, lakin ekoloji təhlükəli ola biləcək dolayısı xərclər kimi qiymətləndirilir.”

Neft-qaz sənaye sahələrinin ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması iri həcmdə investisiya ayırmalarının təmin edilməsini tələb edir. Ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün həm yeni neft-qaz sənaye sahələrinin tikilib istismara verilməsi ilə əlaqədar hazırlanmış investisiya layihələrində nəzərdə tutula bilər.

Nəbiyev N.Ə. İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit. Bakı: Ağrıdağ, 2000.- S. 258-259.

Yusifov E.F., Təhməzov B.H. Ətraf mühit, iqtisadiyyat, həyat. Bakı: «EI-AL liance», 2004,- S. 221.

həm də ayrı-ayrı ekoloji obyektlərin modernizasiyasına və tikilib işə salınmasına yönəldilən investisiya layihələrinin işlənməsi ilə təmin edilə bilər. Bu baxımdan, müasir dövrdə müsbət və mənfi xarakterli kənar effektlər neft-qaz məhsullarının qiymətinin qoyulması hallarından irəli gəlir ki, bu da neft-qaz məhsullarının qiymətində həm istehsalçının, həm də istehlakçının mənafeyini, eyni zamanda qorumaq mümkün olmadığına görə aşağıdakı vəziyyətlər ortaya çıxır:"^

- istehsalçı məhsul istehsalı ilə əlaqədar olan ekoloji tədbirləri həyata keçirmək üçün xərc çəkməkdən yayınır və məhsulun satış qiymətinə belə xərclər daxil edilmir. Bu vəziyyət istehsalçı üçün münasib olsa da, istehlakçılar cəmiyyət üçün sərfəli deyildir, çünki onlar üçün zərərli və sonda əlavə (sağlamlığın bərpası üçün) xərclər çəkilməsinə gətirib çıxarır;

- istehsalçı məhsul istehsalı ilə bağlı olan ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi xərclərini öz üzərinə götürür və məhsulun qiymətində belə xərcləri nəzərə alır ki, bu cür vəziyyət istehsalçı üçün əlavə xərclərə gətirib çıxarsa da, istehlakçı və cəmiyyət üçün sərfəli hesab olunur, çünki onların sağlamlığının qorunması xərclərini istehsalçı müəssisə çəkir.

Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənaye sahələri, neft-qazçıxarma idarələri tərəfindən ətraf mühitə atılan tullantıların miqdarını müəyyənləşdirmək, vurduğu ziyanı aşkar etmək üçün, ilk növbədə, həmin müəssisələrin texniki-texnoloji imkanlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, hal-hazırda neft-qaz sənaye sahələri özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu baxımdan, neft-qaz sənaye sahələrinin mövcud ekoloji vəziyyətini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Tədqiq edilən sahə ARDNŞ-nin və onun nəzdində fəaliyyət göstərən «Azneft» İB tərəfindən təmsil edilir. Əvvəlki paraqraflarda qeyd edildiyi kimi, «Azneft» İB tərkibindəki istehsalat birliklərində, müştərək müəssisələrində, müxtəlif tikinti-təmir, nəqliyyat və

Əliyev T. N., Məlikov Y. A., Əhmədov B. Ə. Neft-emalı və neft-kimya sahələrinin eko-iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2005.- S. 140-141.

digər sosial-infrastruktur obyektlərində cəmləşmişdir. Hal-hazırda neft-qaz sənaye sahələrində ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xarakterizə edən göstəricilərin illər üzrə dəyişməsinə və onları formalaşdırən səbəbləri, nəzərdən keçirmək vacibdir. »^ARDNŞ və «Azneft» İB üzrə ətraf mühitin çirklənməsi ilə əlaqədar texniki-iqtisadi göstəricilər aşağıda göstərilmiş cədvəl 9.1-də öz geniş əksini tapmışdır.

Cədvəl 9.1

ARDNŞ və «Azneft» İB üzrə ətraf mühitin çirklənməsi ilə əlaqədar texniki-iqtisadi göstəricilər sistemi

Sıra №-si	Göstərici-lər	Ölçü vahidi	2003		2005		2007		2009	
			«Azneft» İB	ARDNŞ	«Azneft» İB	ARDNŞ	«Azneft» İB	ARDNŞ	«Azneft» İB	ARDNŞ
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
1.	Atmosferə atılan çirklən- dirici maddələr cəmi;	min l	278,37	297,92	401,23	426,56	227,3	251,54	164,3	191,4
	o cümlədən:									
0	Karbohidrogenlər	min t	263,72	276,83	395,36	411,18	222,9	245,18	159,6	180,5
3.	Xəzər dənizinə atılan çirkab suları	mln r m	25,13	28,41	25,34	27,53	11,3	15,46	0	0
4.	Ekoloji tədbirlərə yönəldilən maliyyə vəsaiti, cəmi, mln man.	mln man	4305	7782,1	1000,6	1883,6	7,56	20,92	6,65	23,22
5.	O cümlədən ödənişlər, mln man.	mln man.	778,1	798,7	196,2	209,9	0,02	0,079	2,62	14,22

Mənbə: ARDNŞ. «Elmi-Tədqiqatlar» İnstitutu. Normativ-Tədqiqat Mərkəzi. ARDNŞ-nin əsas texniki-iqtisadi göstəriciləri (2003-2009). Bakı: 2004-2010.- S. 160 əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əliyev T. N. Ekoloji menecment. Bakı: ÇINAR-CAP, 2006, S. 292.

Cədvəl 9.1-ni nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, Abşeron yarımadasında, Xəzər dənizində çirklənmiş sahələrin rekultivasiyası ilə yanaşı sahələrin təkrar çirklənməsinin qarşısının alınması ən aktual problemlərdən birini təşkil edir. Məlum olduğu kimi, «Azneft» İB-də hasil edilən neft xüsusi tutumlu çənlərə yığılır. Burada neft, qaz və mexaniki qarışıqlardan nisbətən təmizlənmiş su standartların tələbinə uyğun olaraq təmizlənmək üçün xüsusi təmizləyici qurğulara ötürülür, çıxarılan suyun təxminən 30-35%-i layların təzyiqini bərpa etmək üçün yenidən laya vurulur, 15-20%-i mədənlərin daxili tələbatının ödənilməsinə sərf olunur və qalan hissəsi qurğularda təmizlənərək dənizə axıdılır. Digər tərəfdən neft-qazçıxarma idarələrində, quyularda aparılan təmir işləri nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsi prosesi müxtəlif səbəblər üzündən baş verir. Belə ki, göstərilən təmir əməliyyatlarının aparılması zamanı quyuyətrafi sahənin neft, su və quyudan qaldırılan suxur hissəcikləri ilə çirklənməsi baş verir. Bu baxımdan, quyuda yaranan qum tıxacının hündürlüyündən, lay təzyiqi və quyunun dərinliyindən asılı olaraq onun təmizlənməsi iki üsulla: celonka və yuma ilə aparılır. Burada lay təzyiqi hidrostatik təzyiqin 30-40%-nə bərabər, dərinliyi 800 metr və quyuyətrafi sahənin hündürlüyü 30 metrə qədər olan və həmçinin, təmiz neft verən quyularda qum tıxacının təmizlənməsi celonka vasitəsilə, digər hallarda isə yuma üsulu ilə aparılır. Beləliklə, qum tıxacını celonka ilə təmizlədikdə celonka və qaldırıcı kanatın bir hissəsi quyuda olan neft sütununa batdığı üçün islanır, quyudan qaldırılan zaman kanatın və celonkanın üzərinə yapışmış neft damcı şəklində quyuyətrafi sahəyə, celonka ilə qaldırılmış neft və suxur (qum, gil) hissəcikləri isə quyuyam sahəyə yayılır.⁷

«Azneft» İB-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28

Əhmədov K.X. Neft mədənləri sahələrinin ekoloji tarazlığına quyularda aparılan təmir işlərinin təsiri // Azərbaycan neft təsərrüfatı Jurnalı, 2001, №8.- S. 55-57.

sentyabr 2006-cı il tarixli 1697 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı»nın icrası məqsədilə Tədbirlər planı hazırlanmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, 2010-cu ildə ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclər 10454,9 min manat olmuşdur. 2009-cu ildə isə bu xərclər 21688,27 min manat təşkil etmişdir. Aparılan tədqiqat işində aydın olmuşdur ki, «Azneft» İB üzrə ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar 2010-cu ildə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir: «Azneft» İB 51 ədəd texniki su ilə dolu torpaq anbarını ləğv etmiş, 27,3 ha sahədə bataqlıq qurudulmuş, 48,0 ha sahə zibillikdən təmizlənmiş, 37055 ədəd ağac və kollar əkilmiş, 27,2 min metr mədəndaxili yollar təmir olunmuş, Elmi-Tədqiqat Layihə institutları tərəfindən vaxtı bitmiş ekoloji pasport, «su təsərrüfatı» pasportu, yol verilən axıntı həddi, yol verilən tullantı həddi normativ sənədləri lazımi müəssisələr üçün işlənmişdir.

Neft-qaz sektorunda elmi-tədqiqat işi aparan bir çox alimlər öz araşdırmalarında haqlı olaraq qeyd edirlər ki, neft-qaz sənaye sahələrinin ekoloji tarazlığını saxlamaq üçün, ilk növbədə, bu tarazlığın pozulma səbəbləri, yəni yaranma mənbələri araşdırılmalıdır. Belə ki, bu və ya digər tədqiqatlardan aydın olur ki, neft-qaz sənaye sahələrinin çirklənməsi, əsasən aşağıdakı səbəblər üzündən baş verir:"*

- neft-qaz quyularının qazılması gilli məhlulun, ona qarışdırılan ağırlaşdırıcı və kimyəvi maddələrin, qazılmış suxur hissəciklərinin quyuya ətrafı sahəyə yayılması;

- quyuyam sahədə gilli məhlul və su üçün dərin çalaların qazılması;

- neft-qaz qujuoılannda əsaslı və cari təmir işləri aparılarkən gilli məhlul, yuyucu maye və çıxarılan suxur hissəciklərinin (qum, gil) quyuyətrafı sahəyə axıdılması;

- neft-qaz quyularından yığım məntəqələrinə neft və neft

Quliyev T. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadiyyatı. Bakı: İqtisad Universiteti, 2005.- S. 100-110.

- məhsullarının nəql olunan borularda sızma və qəzaların baş verməsi;
- neftin yığılma və təmizlənmə məntəqələri ətrafındakı sahələrin bir hissəsinin neftdən ayrılan su və nazik neft təbəqəsi ilə örtülməsi;
  - ömrünü başa vurmuş neft quyularının bünövrələrinin və köməkçi tikililərin dağılmış hissələrinin sahələrə yayılması;
  - tikinti materialları üçün sahələrdə qum və daş karxanalarının açılması;
  - şəhər və qəsəbələrin məişət, sənaye və tikinti materialları və s. tullantıların ətraf mühitə zərər verməsi.

9.2. Neft-qaz sənayesinin ətraf mühitə mənfi təsirinin məhdudlaşdırılmasında innovasiyah yanaşmadan istifadə edilməsi istiqamətləri

Məlum olduğu kimi, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda zəngin neft yataqlarının mənimsənilməsi üzrə xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış «Əsrin müqaviləsi» konstruksiyalarının təkmilləşdirilməsi ilə xeyli bağlıdır. Ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri, o cümlədən. Xəzərin ekoloji tarazlığının qəTınub saxlanması, mürəkkəb dəniz şəraitində fəaliyyət göstərən bu qurğuların möhkəmlilik və uzunömürlüliyünün təmin edilməsindən çox asılıdır. Belə ki. Ətraf Mühit və Sosial-İqtisadi Sahəyə Təsirin Qiymətləndirilməsi (ƏMSİSTQ) prosesi zamanı ABƏŞ-nin Sağlamlıq, Əməyin Təhlükəsizliyi və Ətraf Mühit prinsipləri nəzərə alınmalıdır. ƏMSİSTQ prinsipləri bir neçə mərhələni özündə birləşdirir. Burada əsas məsələ layihə tərtibat qrupu ilə maraqlı tərəflərin birgə şəkildə potensial mənfi təsirlərin aradan qaldırılması və ya ən azı həmin təsirlərin minimum səviyyəyə endirilməsi və bununla yanaşı, mümkün olduqca layihə nəticəsində yaranan müsbət təsirlərin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində işlərin qurulmasıdır. Buna aşağıdakı şəkildə nail olmaq mümkündür:

1. Ətraf mühitə və sosial sahəyə təsir, təhlükəsizlik, texniki baxımdan mümkünlülük, xərc, layihə üzrə tələblərin qarşılanması və maraqlı tərəflərin maraqlarının təmin olunması imkanları da daxil olmaqla, müxtəlif meyarların da nəzərə alınması ilə bir çox layihə variantlarının qiymətləndirilməsi;

2. «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» Yataqların Tam Miqyaslı İşlənməsi çərçivəsində Lay Suların Kənarlaşdırılması (AÇG Tİ LSK) layihəsi üzrə təsirlərin qiymətləndirilməsindən sonra müvafiq layihə qruplarının iştirakı ilə, Bakı və Lənkəranda ətraf mühitə təsirlərin azaldılması ilə əlaqədar seminarlar keçirilmişdir. Həmin seminarlarda aşağıda qeyd olunmuş məsələlər əhatə olunmuşdur:

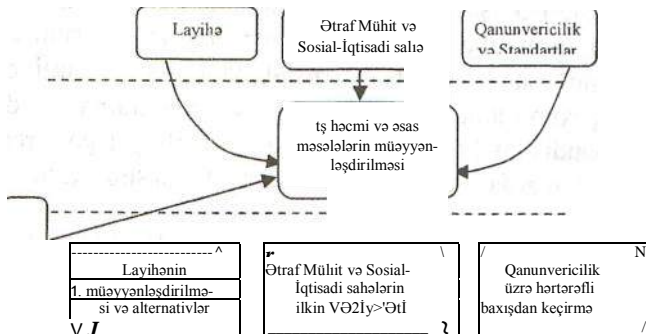
- layihənin təsvirində verilmiş əməliyyatların hazırlanması səviyyəsi və dəqiqliyi təsdiq olunmuşdur. Belə ki, layihənin təsvirində verilmiş məlumatlardan istifadə etməklə təsirlərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir;

- ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi zamanı lazımı məlumatlardan istifadə edildiyindən və qiymətləndirmənin dəqiq aparıldığından əmin olmaq üçün layihə üzrə nəzərdə tutulmuş ekoloji təsirin azaldılması tədbirləri müzakirə edilmiş və təsdiq olunmuşdur;

- ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesinin nəticələri ilə ictimaiyyətin tanış edilməsi və təsirin azaldılması ilə əlaqədar əlavə tədbirlərin yerinə yetirilməsi tələb oluna biləcək sahələr müəyyənləşdirilmişdir;

- əhəmiyyətli və ya qalıcı təsirlərin azaldılması üçün ƏMSİSTQ üzrə təsirin azaldılması və monitorinq tədbirlərinin işlənilib hazırlanması prosesi asanlaşdırılmışdır.

AÇG Tİ LSK layihəsi ilə əlaqədar ƏMSİSTQ prosesi Faza 1, Faza 2 və Faza 3-də olduğu kimi sistemli bir yanaşma tərzi əsasında həyata keçirilmişdir. Belə ki, ƏMSİSTQ zamanı işlənməsi nəzərdə tutulmuş sahənin təbii, hüquqi və sosial-iqtisadi mühiti nəzərə alınmışdır. AÇG Tİ LSK layihəsi üzrə ƏMSİSTQ prosesi və idarəetmə mexanizmi şəkil 9.1-də öz əksini tapmışdır.

ƏMMM Seminarları

Aspektlərin müəyyənləşdirilməsi

Təsirin azaldılması

Alternativ tədbirlər

Təsirlərin müəyyənləşdirilməsi

Təsirin azaldılmasına dair

Qalıq təsirlərin müəyyənləşdirilməsi

Nəticələrin və məsləhətlərin bildirilməsi (Ətraf Mühit və Sosial-iqtisadi sahəyə təsiri barədə rəsmi hesabat)

Rəylər/şərhlər və icmal

Ətraf Mühit və Sosial sahə üzrə monitoring və təsirin azaldılması planının çərçivəsi

Monitoring prosedurları və idarə olunması

Lazımı olduqda dəyişdirmək və yumşaldıcı tədbir görmək

Mənbə: Bu mexanizm ABƏŞ-dən götürülərək yenidən işlənərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 9.1. AÇG Tİ LSK Layihəsi üzrə ƏMSİSTQ prosesi üzrə innovasiyalı idarəetmə mexanizmi

ƏMSİSTQ işləri AÇG yatağının işlənməsi şəkil 9.1-dən göründüyü kimi, müəyyən mərhələlərlə həyata keçirilməkdədir. Bu prosesin əsas elementi potensial baxımdan önəmli ekoloji təsirlərin çoxunu aradan qaldırmaq və ya minimuma endirmək üçün mühəndis-layihə qrupu ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək və mümkün hallarda layihənin müsbət faydasını artırmaqdan ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın təbii ehtiyatları içərisində yanacaq-enerji resursları xüsusi yer tutur. Hal-hazırda insanlar özlərini, əsasən ənənəvi üsulla enerji ilə təmin edirlər; təbii xammalın yanması istilik-elektrik stansiyaları vasitəsilə (təbii qaz, daş-kömür, neft), çay sularının enerjisi su-elektrik stansiyaları vasitəsilə və nəhayət, atom nüvəsinin parçalanma enerjisi atom-elektrik stansiyaları vasitəsilə elektrik enerjisinə çevrilir. YEK-nin bu üç əsas tərkib hissəsini bəzən sivilizasiyanın «şah damarı» adlandırırlar. Belə ki, müharibələrin əsas səbəblərindən biri də enerji resurslarına olan artan tələbatdır. Bu, bir tərəfdən sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini təmin edirsə, digər tərəfdən ətraf mühitə çox böyük zərər vurmaqdadır.”^

Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi həyatında müstəsna əhəmiyyətə malik olan yanacaq-enerji kompleksinin daha da inkişaf etdirilməsi, əhalinin və iqtisadiyyatın enerji resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması və enerji daşıyıcılarından istifadənin səmərəsinin artırılması məqsədi ilə «Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 14 fevral 2005-ci il tarixində Sərəncam imzalandı.”**Belə ki, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi

**Yusifov N. İslam və ekologiya. İqtisadiyyat qəz. Bakı, 2005, 4-10 noyabr.
«Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı
(2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında»**

inkişafında yanacaq-enerji kompleksinin qarşısında duran əsas vəzifə son on ildə qazanılmış uğurları möhkəmləndirməkdən, iqtisadiyyatın və əhalinin enerji resurslarına olan tələbatının daha dolğun ödənilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu mühüm vəzifənin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı»nda qarşıdakı illərdə bu kompleksə daxil olan sahələrin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və onların reallaşması üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan, Proqramın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin müasir tələblərə uyğun inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- yanacaq-enerji kompleksinə daxil olan sənaye sahələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün müvafiq elmi-texniki və təşkilati tədbirləri həyata keçirmək;

- enerji resurslarının istehsalı, emalı, nəqli, saxlanması, uçotu və istehlakı üzrə mütərəqqi texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək;

- yanacaq-enerji sektorunda sağlam rəqabət mühitini formalaşdırmaq;

- yanacaq-enerji kompleksinin inkişafına cəlb edilən sənayələrin həcmi artırmaq;

- yanacaq-enerji kompleksində ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək;

- yanacaq-enerji resurslarının (elektrik enerjisi və təbii qaz) istehsalına görə ödənişlərin daha dolğun yerinə yetirilməsini təmin etmək.

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi üzrə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsində müəyyən edilmişdir ki.

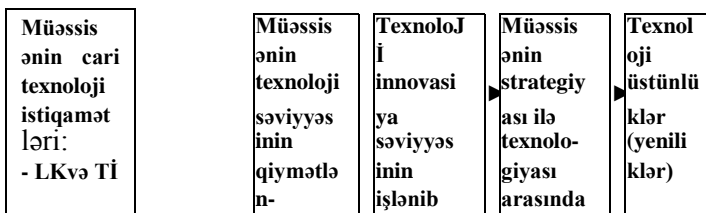
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Azərbaycan qəz. Bakı, 2005, 14 fevral.

respublikamızın neft-qaz sənəyə sahələrinin inkişafı onunla əlaqədar olaraq estakadaların tikilməsi, boru kəmərlərinin çə-> kilməsi, bütöv növ gəmilərin hərəkəti, mədənlər, magistral neft və qaz emalı zavodlarının havaya və dənizə yönəldikləri maye və bərk tullantıları, məşəldə yandırılan qazlar, laylara süni təsir üsulu ilə vurulan kimyəvi, üzvi maddələr və s. ekoloji mühiti çirk- ləndirir, onun nizamlı inkişafını pozur, torpağı çirkləndirir, bioloji mübadiləni ləngidir, qida üçün yararlı olan canlıları məhv edir və bütün bunların nəticəsində insanların sağlamlığına ciddi zərbə vurur. Bu baxımdan, apardığımız elmi-tədqiqat işinin məntiqi nəticəsi olaraq prof. T.N.Əliyevin «Ekoloji menecment» adlı əsərinə istinad edərək neft-qaz sənayesində strateji-texnoloji menecmentin təşkili hesabına ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin modelini təklif edirik. Bu model şəkil 9.2-də öz geniş əksini tapmışdır.'

Şəkil 9.2-dən görüldüyü kimi, neft-qaz sektorunda dövlət siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün, ilk növbədə, neft-qaz sənayesində mövcud vəziyyəti və xarici təsir amilləri öyrənilib təhlil edilərək müvafiq imkanlar aşkar olunmalıdır. Bu baxımdan, strateji-texnoloji menecmentin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə müvafiq investisiya layihələrinin rolu inkaredilməzdir. Beləliklə, respublikanın neft-qaz sənayesində məqsədli innovasiya-investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə nail olmaq vacibdir.

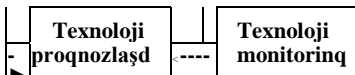
Konsep siya   Qlobal məqsəd   İnkişaf məqsəd   Siya sət   Proqramlar   Planlar   Tətbiq

Texnoloji inkişaf

Texnoloji amillər hesabına ekoloji

zillət

Şəkil 9.2. Neft-qaz sənayesində strateji-texnoloji menecmentin təşkili hesabına ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin modeli

Belə ki, bu məsələ təkcə texniki-texnoloji xarakter daşımır, O, həm də neft-qaz sənayesində strateji aspektlərə həsr edilmiş elmi əsərlərin öyrənilib, ümumiləşdirilməsinə apardığımız elmi axtarırları bir müstəvidə qiymətləndirərkən, strateji-texnoloji menecmentin təşkili hesabına ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sxemini tərtib etməyə üstünlük verir ki, bu da özündə aşağıdakıları əks etdirir:

- neft-qaz sənayesinin cari texnoloji işlərinin (layihə-konstruktor və texnoloji işlər, innovasiya və s.) qiymətləndirilməsi;
- neft-qaz sənayesinin texnoloji səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- neft-qaz sənayesinin strategiyası ilə texnologiyası arasında inteqrasiyanın təyin edilməsi;
- neft-qaz sənayesində texnoloji yeniliklərin tətbiq edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının yalnız bundan sonra texnoloji amillər hesabına ekoloji təhlükəsizliyinə neft-qaz sənayesi üzrə nisbi təminat yaratmaq olar. Bunlara Dövlət Proqramları çərçivəsində nail olmaq mümkündür. Bu onunla izah edilir ki, birinci, neft-qaz sektoruna daxil olan sahələrin əksəriyyəti dövlət mülkiyyətindədir. İkincisi, onlar strateji xarakterli obyektlərdir. Üçüncüsü, neft-qaz sənaye müəssisələri aşağı, güclə işlədiklərindən böyük məbləğdə xalis dövrüyə vəsaitlərinə malik deyildir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. QURANI-KƏRİM.
  2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2006.
  3. «ARDNŞ-nin yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Azərbaycan qəz. Bakı, 1992, 14 sentyabr.
  4. Aslanzadə İ. A. İnnovasiyanın idarə edilməsi. Bakı: Çarşıoğlu, 1998.
  5. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı; Azəməşr, 1998.
  6. Atakişiyev M.C. Qazımda istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri. Bakı: Elm, 1998.
  7. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VII c., Bakı: Elm, 2003.
  8. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsi zərfi. Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı: 2009.
  9. Bağırov M.K., Dilbazi Z.H., İsmayılov Ş.İ. və b. Neft elminin beşiyi / F.Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan «Bilik» ?4aarifçilik cəmiyyəti, 1999.
  10. Bayramov Ə.İ. Regional iqtisadi inteqrasiya: Nəzəriyyə və praktika. Bakı: Azəməşr, 1997.
  11. Biznesin əsasları. / A.B. Abbasovun redaktəsi ilə. Bakı; Nurlan, 2005.
  12. Əhmədov B.Ə. Azərbaycanda neft emalı sənayesinin inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2003.
  13. Əhmədov K.X. Neft mədənləri sahələrinin ekoloji tarazlığına quyularda aparılan təmir işlərinin təsiri // Azərbaycan Neft Təsərrüfatı Jurnalı, 2001, №8, S. 55-57.
- Əliyev H.Ə. Biz öz yurdumuza qayıdacağıq. Bakı; Azər

- baycan Ensiklopediyası, 1997.
15. Əliyev İ. H., Həsənov H., Muradverdiyev A. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. V cildə. IV cild. Bakı: Azərbaycan, 1997.
  16. Əliyev N.A. Azərbaycan neft-qaz sənaye kompleksinin . perspektiv inkişafının idarə edilməsi problemləri: iqt. elm. dok., dis. avtoref Bakı, 2008.
  17. Əliyev T.N., Babayev M.T. Neft-qaz sənaye müəssisələrinin iqtisadi potensialı. Bakı: Azər nəşr, 2003.
  18. Əliyev T.N., Məlikov Y.A., Əhmədov B.Ə. Neft-emalı və neft-kimya sahələrinin eko-iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2005.
  19. Əliyev T.N. Ekoloji menecment. Bakı: ÇİNAR-CAP, 2006.
  20. Hacıyev F.Ş. Sənayedə istehsal güclərindən istifadənin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı: Elm, 2003.
  21. Hacızadə E.M. Azərbaycanın quruda neft-qazçıxarma kompleksində iqtisadi islahatlar və səmərəlilik problemləri. Bakı: Elm, 1998.
  22. Hacızadə E.M., Paşayeva T.Ə. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşması istiqamətləri. Bakı: Elm, 2000.
  23. Hacızadə E.M. Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində. Bakı: Elm, 2000.
  24. Hacızadə E.M. Neft-qazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı: Elm, 2002.
  25. Hacızadə E.M., Abdullayev Z.S. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı: Elm, 2003.
  26. Hacızadə E. M. Sosiallaşan iqtisadi>yat. Bakı: Elm, 2006.
  27. Haydar Baş. Milli iqtisadi model. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2005.
  28. Xəlilov S. S. Elmi-texniki tərəqqi və onun sosial-iqtisadi nəticələri. Bakı: Elm, 1996.

29. İsayev A.S., Vəzirov S.Ə. Neft və qaz sənayesinin iqtisadiyyatı və təşkili. Bakı: Elm, 1999.
30. İsayev A.S. Neft sənayesinin ümumi texniki-iqtisadi probleminin həllinə quyu keyfiyyətinin təsiri. Bakı; Azərənşr, 2005.
31. İsmayılov F.C., Həsənov S.S. Əsrin müqaviləsi-10, Azərbaycan böyük inkişaf yollarında. Bakı: «Min bir Mahnı» MMC, 2004.
32. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı: Nağıl evi, 2002.
33. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı: Nağıl evi, 2003.
34. Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri. Bakı: Nağıl evi, 2004.
35. Quliyev T. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadiyyatı. Bakı: İqtisad Universiteti, 2005.
36. Mahmudov C. M. İstehsal sahələrinin texnologiyası və sənaye ekologiyası. Bakı: Elm və həyat, 1997.
37. Mahmudov C. M. Bakı nefti, neft milyonçuları və Nobel qardaşları. Bakı; Nurlan, 2006.
38. Mirzəyev M., Mirzəliyev C. Neft haqqında nə bilirsiniz? Bakı: «MBM» MMC, 2005.
39. Musayev B.P., Seyfullayev İ.Z. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Çarşıoğlu, 2000.
40. Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2004.
41. Nəbiyev N.Ə. İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit. Bakı: Ağrıdağ, 2000.
42. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Zaman, 2002.
43. Nuriyev N.B. Qazlift üsulu ilə neft-qazçıxarmada baş verən mürəkkəbləşmələrlə mübarizə. Bakı: Victory, 2006.
44. Rəsulov A.B. Azərbaycanda neft sənayesinin inkişaf tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962.
45. Rüstəmov P.H. Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində

- «İnsani münasibətlər» məktəbinin rolu / Ali məktəb tələbələrinin XVII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2000,- S. 122-124.
46. Rüstəmov P.H. Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində «İnsani münasibətlər» məktəbinin rolu /Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin 70 illik yubileyinə həsr edilmiş «Bazar iqtisadiyyatına keçid və Azərbaycanın sosial-iqtisadi problemləri» mövzusunda Tələbə Elmi Cəmiyyətinin konfransının materialları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2001.- S. 198-199.
47. Rüstəmov P.H. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində intellektual mülkiyyətin yeri və rolu / Ali məktəb tələbələrinin XVIII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2003, S. 237-238.
48. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın neft strategiyasının inkişaf problemləri /«Neft strategiyası və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri» mövzusunda gənc alim və tələbələrin elmi-tədqiqat işləri. Bakı: Mars-Print, 2000.- S.154-165.
49. Rüstəmov P.H. Neft strategiyası və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı / Qərb Universiteti nəzdində keçirilən XIII ənənəvi tələbə elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: Qərb Universiteti, 2001.- S. 99-101.
50. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisində neft müqavilələrinin yeri və rolu / Qərb Universiteti nəzdində keçirilən magistrantların II elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: Qərb Universiteti, 2002.- S. 72-73.
51. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisində neft strategiyasının rolu / Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində keçirilən magistrantların II respublika elmi- praktiki konfransının materialları. Sumqayıt: SDU, 2002.- S. 162-163.
52. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın neft-qaz kompleksinin rest-rukturizasiya istiqamətləri / Ali məktəb tələbələrinin XIX

- Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: AMİU, 2003,- S. 125.
53. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın yeni neft strategiyasının mahiyyəti / Qərb Universiteti nəzdində keçirilən X ənənəvi tələbə elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: Qərb Universiteti, 2003.- S. 5-7.
  54. Rüstəmov P.H. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu sosial- iqtisadi inkişafın əsas investisiya mənbəyi kimi / Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində keçirilən magistrantların III respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Sumqayıt: SDU, 2003.- S. 188-189.
  55. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın neft strategiyası və onun reallaşdırma taktikası / «Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin elmi, siyasi, mədəni və iqtisadi istiqamətləri, bugünkü vəziyyət və perspektivlər» mövzusunda gənc tədqiqatçılar və tələbələrarası elmi məqalə müsabiqəsinin materialları. Bakı: «Adiloğlu» MMC, 2003.- S. 72-82.
  56. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin infrastruktur və struktur modernizasiyası və onun inkişaf istiqamətləri // Maliyyə və Uçot Jurnalı, 2006, Jvfo2.- S. 50-54.
  57. Rüstəmov P. H. Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ətraf mühitin çirklənməsinin təsir sferasının məhdudlaşdırılması problemləri və həlli yolları // Maliyyə və Uçot Jurnalı, 2006, №3.-8.46-50.
  58. Rüstəmov P.H. Neft gəlirlərindən sosial-iqtisadi inkişafda əsas investisiya mənbəyi kimi istifadə edilməsi // İqtisadiyyat və Audit Jurnalı, 2006, №7.- S. 61-63.
  59. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsi və onun perspektiv inkişaf istiqamətləri // Maliyyə və Uçot Jurnalı, 2006, № 11.- S, 38-43.
  60. Rüstəmov P.H. «Əsrin müqaviləsi» həyata keçirilərkən ətraf mühitin mühafizəsi problemi və onun perspektiv həlli yolları // Audit Jurnalı, 2007, №1.- S. 63-67.
  61. Rüstəmov P.H. Qloballaşan iqtisadi münasibətlər şəraii

- tində Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin idarə edilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətləri / «Qloballaşma və regional iqtisadi inkişafı» mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2004,- S. 315-317.
62. Rüstəmov P.H. Milli iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsində neft-qaz sənayesində həyata keçirilən struktur islahatların əsas xüsusiyyətləri / Aspirantların və gənc tədqiqatçıların X Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADPU, 2005.- S. 130-131.
63. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın neft-qaz sənayesində həyata keçirilən infrastruktur islahatların əsas istiqamətləri / Aspirantların və gənc tədqiqatçıların XI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2006.- S. 166-167.
64. Rüstəmov P.H. Neft gəlirlərinin idarə edilməsində şəffaf nəzarətin təşkili / «Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu» mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: «İqtisadiyyat və audit» jurnalının nəşri, 2006.- S. 125-127.
65. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın neft-qaz hasilatı dayanıqlı inkişafın təşkilati-iqtisadi aspektləri / Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin əziz xatirəsinə həsr olunan «Azərbaycan iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsində: uğurlar, problemlər, təkliflər» mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Elm, 2006.- S. 370-371.
66. Rüstəmov P.H. Neft-qaz sənayesinin ətraf mühitə təsir sferasının məhdudlaşdırılmasında innovasiyalı yanaşmadan istifadə edilməsi istiqamətləri / «İnnovasiya inkişafı: problemlər və nəticələr» mövzusunda I beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: DQM, 2007.- S. 65-69.
67. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsi zərurəti və perspektiv inkişaf

- zusunda elmi-praktiki beynəlxalq konfransın materialları. Bakı; İqtisad Universiteti, 2007,- S. 137-138.
68. Rüstəmov P.H. Qloballaşma mühitində Azərbaycanın neft-qaz sektorunun dayanıqlı inkişafının əsas istiqamətləri / «Qloballaşma və milli iqtisadiyyat: yeni yanaşma» mövzusunda prof dr. Haydar Başın «Milli iqtisadi model» kitabı üzrə II Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. İstanbul; İcmal yayımları, 2007.- S. 299-303.
69. Rüstəmov P.H. Neft-qaz sənayesinin idarəetmə strukturunun innovasiya prinsipləri əsasında təşkil edilməsi / Milli iqtisadiyyatın problemləri (məqalələr toplusu) IV Buraxılış, Bakı: Elm, 2007.- S. 372-380.
70. Rüstəmov P. H. Neft-qaz gəlirlərinin innovasiyalı idarə edilməsinin əsas perspektiv istiqamətləri / Aspirantların və gənc tədqiqatçıların XII Respublika elmi konfransın materialları. Bakı: ADPU, 2008.- S. 204.
71. Rüstəmov P.H. Neft gəlirlərinin şəffaf idarəetmə mexanizmi / «Şəf-faflıq artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizədə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti» mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: «İqtisadiyyat və audit» jurnalının nəşri, 2008.- S. **220-222.**
72. Rüstəmov P.H. Neft-qaz sənayesinin texniki-iqtisadi durumunun innovasiya prinsipləri əsasında qiymətləndirilməsi //«İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika» rüblük nəzəri və elmi praktiki Jurnalı.: №1-2 (2008), 2009.- S. 265-273. Rüstəmov
73. P.H. Neft-qaz sənayesinin innovasiyalı idarə edilməsinin əsas inkişaf meyilləri / «Heydər Əliyev iqtisadi inkişaf strategiyasının təntənəsi» mövzusunda keçirilmiş praktiki konfransın tezisləri. Bakı: İqtisad Universiteti, 2009.- S. 344-346.
74. Rüstəmov P.H. Müasir dövrdə innovasiyalı idarəetməyə sistemli yanaşmanın konseptual əsasları /Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV Respublika elmi konfransın ma

- terialları. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 2010,- S. 92-93.
75. Rüstəmov P.H. Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin innovasiyalı yanaşma əsasında inkişaf mərhələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Elmi əsərlər (məqalələr toplusu). IV Buraxılış. Bakı: Elm, 2011.- S. 324-330.
  76. Sadıqzadə E. İqtisadiyyatın tsiklik inkişafı. Bakı: Sabah, 2001.
  77. Sadıqlı F. Üç dənizin reallığa çevrilən əfsanəsi. Azərbaycan qəz. Bakı, 2007, 14 iyul.
  78. Sadıqlı F. Azərbaycan qaz ixrac edən ölkəyə çevrilir. Azərbaycan qəz. Bakı, 2007, 18 iyul.
  79. Svetlana Tsalik. Xəzərin neft gəlirləri: qazanan kim olacaq? Bakı; Açıq Cəmiyyət İnstitutu, 2003.
  80. Şahbazov K.A., Məmmədov M. H., Eləsənov H.S. Müasir menecment. I hissə. Bakı: Elm-istehsalat şirkəti. Bustan, 1994.
  81. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Bakı: «Təhsil» EİM, 2005.
  82. Şahbazov K.A., Rüstəmov P.H. «Əsrin müqaviləsi». Azərbaycanın neft-qaz sektoruna investisiya - qoyuluşunun tətbiqi və tədqiqi istiqamətləri // Audit Jurnalı, 2006, JV03.- S. 37-42.
  83. Şahbazov K.A., Rüstəmov P.H. Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiyalı idarəetmə və onun perspektiv inkişaf istiqamətləri // Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, 2008, №25.- S. 40-42.
  84. Vəzirov S.Ə., İsayev A.S. Bakı neft sənayesi, təkamül tarixi, yeni faktlar, rəqəmlər. Bakı: Elm, 1998.
  85. Yusifov E.F., Təhməzov B.H. Ətraf mühit, iqtisadiyyat, həyat. Bakı: El-AL liance, 2004.
  86. Yusifova T.Q. Əməyin iqtisadiyyatının əsasları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2005.
  87. Yüzbaşova G. Z., Abdullayev Z. S. Azərbaycanın neft-qaz

strategiyası: problemlər və proqnozlar. Bakı; Nurlan, 2006.

Rus dilində

88. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003.
89. Алиев Н.А., Мирзоев М.А., Шахбазов Э.К. ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан: От видения к реальности. Баку: Издательство «Азербайджан», 2003.
90. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегии внешнеэкономического развития. Киев: Экрес об, ева. 2000.
91. Гулиев И.П. Нефть Азербайджана. Баку: Элм, 1980.
Дифт Л.Р. Менеджмент. Санкт-Петербург: Питер, 2000.
92. История Азербайджана. В трех томах. Баку: Издательство АН Азерб.ССР. 1958-1963 гр.
93. Кокурин Д.И. Инновационная деятельность. М.: Экзамен, 2001.
94. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов У.А. Диакоптика процессовнеф-теотдачи пластов. Баку: 1995.
95. Шумпетер Й. Теория эконополитического развития. М.: Прогресс, 1982.
96. Рустамов П.Г. Принципиальные направления инновационного подхода к управлению нефтегазовой промышленности// Ежемесячный журнал «Современные аспекты экономики». Санкт-Петербург: №3 (128), 2008.- С. 82-88.
97. Рустамов П.Г. Требования современного периода и вопросы возникновения инновационного управления // Ежемесячный журнал «Современные аспекты экономики». Санкт-Петербург: №4 (129), 2008.- С. 52-59.
98. Рустамов П.Г. Направления внедрения информационной технологии управления в нефтегазовой
- 99.

- промышленности Азербайджана в условиях глобальных экономических отношений / Сборник статей международной конференции по теме «Глобализация и региональное экономическое развитие». Баку: Нурлар, 2004,-С. 241-242.
- 100.Рустамов П.Г. Новая нефтяная стратегия Азербайджана-как концептуальная основа инновационного управления / «Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya» mövzusunda II beynəlxalq konqresinin materialları. I kitab. Bakı: «TS» firmasının nəşriyyatı, 2007.- S. 269-273.
- 101.Рустамов П.Г. Пути усовершенствования кадровой политики в нефтегазовой промышленности Азербайджана // МОО «Фонд развития науки и культуры». Журнал «Наука и бизнес: пути развития». Москва: № 5(11), 2012.-С. 105-109.
- 102.Рустамов П.Г.Путивнедрениямеждународного опыта инновационного управления в топливно-энергетическом комплексе Азербайджана //Сборник научных трудов Донецкого Национального университета «Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект», том 2, 2012 год. Выйдет в феврале.-С. 269-272.
- Ю3.Юсифзаде Х. Б. Состояние и перспективы развития нефтегазодобычи в Азербайджане. // Азербайджанское нефтяное хозяйство, №11-12, 2000.- С. 29-39.

İngilis dilində

- 104.Rustamov P.H. Application of the information technologies in the management of gaz and oil industry in Azerbaijan in the globalizing economic relations / Collection of articles for an international conference to be held on the subject «Qlobalization and regional economic development». Baku: Nurlar, 2004.- P. 256.

105. Rustamov P.H. The significance of innovational management on provision of sustainable development in the oil- gas field / First international Conference on Soft Computing Technologies in Economy (additional materials). Baku: Economic University, 2007.- P. 84-87.

internet səhifələri

106. [http://WWW./internet saytlarına istinad/](http://WWW./internet_saytlarina_istinad/)
142-1. azfen.com.
142-2. BTC.com.tr.
142-3. bp.com.
142-4. caspiandevlopmentandesport.com.
142-5. himayadar.org.
142-6. lukoil.az.
142-7. lukoi.ru.
142-8. oilfund.az.
142-9. OPEK.com.
142-10. socar.gov.az.
142-11. tekfен.com.

Рустамов Парвиз Гаджи оглу
ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД ВСОВРЕМЕННОЙ
СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ (НА
ПРИМЕРЕ НЕФТЕГАЗОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНА)

РЕЗЮМЕ

Учебное пособие - это первая работа по исследованию вопросов инновационного подхода в системе управления нефтегазовой промышленности Азербайджана. В учебном пособии были определены основные направления вопросов инновационного подхода модернизации социально-экономической структуры, инфраструктуры в системе управления нефтегазовой промышленности; были исследованы прикладные механизмы технологии управления нефтегазовой промышленности; были совершены сравнительные исследования систем международной интеграции в вопросах инновационного подхода в системе управления нефтегазовой промышленности и была установлена важность пользы полученных результатов.

Цель учебного пособия состоит из исследования механизма инновационного управления, аспектов современного развития инновационного управления в нефтегазовой отрасли и роль инновационного подхода в развитии этой отрасли, сферы.

В первой главе пособия были исследованы теоретические вопросы механизма инновационного управления в нефтегазовой системе.

Вторая глава посвящается социально-экономическим показателям анализа инновационных процессов в отраслях нефтегазовой промышленности Азербайджана.

В третьей главе были исследованы направления усовершенствования инновационного подхода в системе нефтегазовой промышленности Азербайджана.

Rustamov Parviz Haji

**INNOVATIVE APPROACH IN MODERN
MANAGEMENT SYSTEM (ON THE MATERIAL
OF AZERBAIJAN OIL-GAS INDUSTRY)**

SUMMARY

The manual is the first research on the innovative approach problems in the management system of oil and gas industry of Azerbaijan. The main directions of innovative approach problems of modernization of socio-economic structure, infrastructure in the management system of oil-gas industry, applied mechanism of technology of modern management in innovative approach problems in the management system of oil-gas industry have been researched. The comparative research of international integration system is implemented and the importance of gained effective results are determined in the manual.

The aim of the manual consists of innovative management research mechanism of oil-gas industrial branches operating in Azerbaijan at present, modern development aspects of innovative management, innovative approach role in development of these branches and consists of investigation of the directions of application of the development on these problems.

Theoretical problems of innovative management mechanism in oil-gas industry are revealed in the first chapter of the manual.

The second chapter of the manual is dedicated to the analysis of socio-economic indicators of innovative processes of oil and gas industrial branches of Azerbaijan.

The third chapter of the manual deals with the research of improvement of branches of innovative approach of oil-gas industrial branches in Azerbaijan.

Conclusion suggestions and recommendations are given at the end of the manual.

**iq̄tisad űzrĕ fĕlsĕfĕ doktoru
Rűstĕmov Pĕrviz Hacĭ ođlu**

**Műsair idarĕtmĕ sistemindĕ innovasiyalĭ yanařma
(Azĕrbaycanĭn neft-qaz sĕnayesi timsalĭnda)**

Dĕrs vĕsaiti

***Çapa imzalanĭb 20.11.2015. Kađız formatĭ 60x841/16.
Hĕcmi 10.5 ç.vSifariř 195. Sayĭ 100***

***«İqtisad Universiteti» Nĕřriyyatĭ.
AZ 1001, Bakĭ, İstiqlaliyyĕt kűçĕsi, 6***